

KWP
Rotterdams Talent

Literatuurstudie Risicjongeren

Onderwijs, Arbeid, Zorg en Veiligheid

Datum

Maart 2015

Auteurs

Dr. F. Spierings – Hogeschool Rotterdam

Drs. T. Tuijthuis, Risbo – Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR)

Dr. M. Meeuwisse – Pedagogische en Onderwijswetenschappen (EUR)

Dr. J. Onstenk – Hogeschool Inholland

Opdrachtgever

Dienst Jeugd en Onderwijs, Gemeente Rotterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	P3
1. Inleiding	P4
2. Risicjongeren	P6
3. Risicjongeren in Cijfers	P8
Onderwijs	P8
Arbeid	P9
Zorg	P10
Veiligheid	P10
4. Risicofactoren, beschermende factoren en probleemgedrag	P11
KWP Ontwikkelingsmodel	P12
Onderwijs	P13
Arbeid	P15
Zorg en veiligheid	P16
5. Aanpak en effectiviteit	P18
Onderwijs	P19
Arbeid	P25
Zorg en veiligheid	P28
6. Conclusies	P32
Referenties	P35
Bijlage 1	P41

Voorwoord

Geachte lezer,

De afdeling Jeugd van de Directie Jeugd en Onderwijs van de gemeente Rotterdam heeft de opdracht om een integraal beleidskader Jeugd voor de komende jaren te ontwikkelen. Dit beleidskader dient richting te geven aan de inzet van de Directie Jeugd en Onderwijs en van andere (gemeentelijke) partners werkzaam op het gebied van jeugd. In dit verband is inzet voor kinderen en jongeren die problemen hebben op één of meerdere leefgebieden noodzakelijk en zal deze een essentiële plek binnen het beleidskader Jeugd krijgen.

Het jeugdbeleid in Rotterdam bevat een analyse van de staat van de Rotterdamse jeugd en omhelst zowel een risicogestuurde als een kansgedreven invalshoek. Twee studies zijn daarbij uitgezet, een kwantitatieve studie uitgevoerd door Risbo en OBI en deze voorliggende literatuurstudie over een integrale benadering van risicojongeren door organisaties verbonden in de Kenniswerkplaats Rotterdams Talent (KWP), te weten: Hogeschool van Rotterdam, Risbo, Pedagogische Wetenschappen aan de Erasmus Universiteit en Hogeschool Inholland.

Op deze plaats willen wij de Directie Jeugd en Onderwijs van de gemeente Rotterdam bedanken voor deze mooie opdracht en kritische reflectie op de aangeleverde stukken. De onderzoekers Annemarie Roode (OBI) en Jan de Boom (Risbo) voor het kunnen gebruik maken van hun cijfermateriaal en de geïnterviewde experts Henk Oosterling, Ton Notten, Hein Raat, Frida van Doorn en Miranda Sentse

Namens het onderzoeksteam,

Frans Spierings
Tomislav Tudjman
Marieke Meeuwisse
Jeroen Onstenk

1. Inleiding

De laatste jaren lijkt steeds meer een twee sporen beleid uitgevoerd ten aanzien van risicojongeren: enerzijds een risicoaccentuering voor bepaalde groepen jongeren en anderzijds juist aandacht voor perspectief- of talentgerichtheid. Dit dilemma, deze zoektocht naar een evenwichtige benadering valt, niet toevallig, samen met een proces van decentralisatie van beleid van het rijk naar de gemeenten. Het Rijk is namelijk optimistisch in haar verwachting dat gemeenten de problemen van risicojongeren efficiënter en effectiever kunnen aanpakken en dat er ook goedkoper gewerkt kan worden. Deze verwachting is gebaseerd op het gegeven dat gemeenten een beter overzicht (zouden) hebben van de doelgroep, omdat gemeenten dicht bij de leefwereld in de wijk kunnen optreden én ondersteunen. Hierbij wordt gehandeld vanuit de beleidstheorie dat gemeenten samen met scholen en werkgevers perspectieven op groei en ontwikkeling kunnen bieden aan risicojongeren. Daarbij kan men aansluiten bij het op lokaal niveau werken aan meer inclusieve vormen van school en werk (passend onderwijs en passend werk). School en de arbeidsmarkt zijn niet alleen deel van het probleem (selectie; schooluitval, jeugdwerkloosheid), maar ook essentieel voor een effectieve aanpak. Bovendien probeert het preventieve jeugdbeleid (risico)jongeren zoveel mogelijk weg te laven van justitie en zorg, door hen kansen te bieden op ontwikkeling en groei via school en werk. Maar daarvoor hebben gemeenten, scholen en ook werkgevers eenduidige en samenhangende informatie nodig, over de context en (de invloed op) de beschermende en risicofactoren bij jongeren, de steunnetwerken rond de cliënt of de patiënt. Met andere woorden, het bredere perspectief.

De Directie Jeugd & Onderwijs Rotterdam wil graag meer inzicht krijgen in de definitie van de groep risicojongeren, de precieze omvang van deze groep, de aard van de problematiek en de mogelijke oplossingen. Bovendien heeft de Directie Jeugd en Onderwijs Rotterdam behoefte aan wetenschappelijk inzicht in de (on)mogelijkheden van een integrale benadering van risicojongeren. In opdracht van de Directie Jeugd en Onderwijs Rotterdam heeft de Kenniswerkplaats Rotterdams Talent (KWP) voorliggende studie uitgevoerd naar de problematiek en aanpak van risicojongeren in Rotterdam. De volgende vragen staan daarbij centraal:

- I. Hoe definieer je risicojongeren en hoe meet je de omvang van deze doelgroep?
- II. Welke risico's en beschermende factoren zijn relevant in de volgende vier domeinen:
  - 1) arbeid
  - 2) onderwijs
  - 3) zorg
  - 4) veiligheid?
- III. Welke risico- en beschermende factoren zijn te beïnvloeden via beleid en welke interventies zijn effectief?

Om deze vragen te beantwoorden hebben wij de volgende opzet en aanpak gekozen, die bestaat uit twee delen:

1) A. Een team van onderzoekers buigt zich over de vraag wat bekend is uit recente studies en literatuur rondom 'kwetsbare jongeren'. Met deze kennis is een leidraad opgesteld waarmee experts, met een brede visie op de ontwikkeling van jongeren, zijn geïnterviewd. De inzichten uit deze interviews zijn kritisch doorgesproken en geanalyseerd en zijn in september 2014 opgeleverd.

B. Op een bijeenkomst in september hebben afgevaardigden van OCW, VWS, de gemeente Rotterdam, andere departementen en experts de urgentie van het vraagstuk 'kwetsbare jongeren' besproken. De uitkomst van onze studie en de interviews zijn daar gepresenteerd, aangevuld met het cijfermateriaal van Risbo/OBI.

2) Met de uitkomsten uit de september-bijeenkomst is verder richting gegeven aan verdiepende literatuurstudies op de domeinen arbeid, onderwijs, zorg en veiligheid. De vier literatuurstudies zijn hier gerapporteerd met een synthese van de inzichten van experts.

In het navolgende zetten wij om te beginnen uiteen wat de problemen zijn bij het definiëren van het begrip risicojongeren en werken wij een samengestelde definitie uit. Vervolgens beschrijven wij de omvang van de groep risicojongeren in Rotterdam, zoals in opdracht van de Gemeente Rotterdam (De Boom, 2014) is gepresenteerd en zoals blijkt uit deze verdiepende literatuurstudie. In het daaropvolgende hoofdstuk zetten we literatuur uiteen aangaande beschermende factoren en risicofactoren in relatie tot het al dan niet ontstaan van (meervoudig) probleemgedrag van jongeren, waarna we in hoofdstuk 5 de aanpak en effectiviteit van interventies uiteenzetten. In alle hoofdstukken maken we een onderscheid in factoren en aanpak aangaande de domeinen onderwijs, arbeid, zorg en veiligheid. Het rapport wordt afgesloten met conclusies en aanbevelingen.

2. Risicjongeren

In voorbereiding op de verdiepende literatuurstudie naar risicjongeren en de effectiviteit van interventies gericht op de aanpak van de problematiek van risicjongeren, hebben wij interviews gehouden met experts uit diverse velden als het gaat om kwetsbare jeugd (zie bijlage 1 voor een overzicht van de experts en de disciplines van waaruit zij denken en werken). Ter voorbereiding op de interviews hebben wij een globale literatuurscan gedaan. Naar aanleiding van deze interviews en de literatuurscan refereren wij in navolging van Deci & Ryan (2000) aan de drie belangrijkste psychologische basisbehoeften waaraan voldaan moet zijn voor een persoonlijke ontwikkeling en voor optimaal functioneren van kinderen en jongeren:

- Autonomie: het gevoel hebben dat je zelf wat te zeggen hebt. Het zijn de volwassenen (ouders, leerkrachten) die de jongere autonomie geven door hem¹ serieus te nemen in de opvoeding, schoolcarrière en loopbaandialoog, door met hem te praten, te onderhandelen en echt te overleggen. Ook in werk kan een jongere deze ervaring opdoen;
- Goede relaties: een jongere ervaart goede relaties als de ouders gezond en beschikbaar zijn, als hij zich verbonden voelt met klasgenoten, leerkrachten of met collega's op het werk;
- Competent voelen: door ouders die trots zijn op hun kind, scholen die jongeren op hun eigen niveau laten functioneren en competent laten zijn, en door het aanpakken van taken en opgaven op het werk kunnen jongeren zich competent gaan voelen.

Uit de interviews komt naar voren dat een jongere kwetsbaar is als aan één of meerdere van deze voorwaarden niet is voldaan, de jongere zich vervolgens niet goed ontwikkelt, problemen krijgt op één of meerdere levensgebieden en zijn hele potentieel niet goed kan waarmaken zowel emotioneel-sociaal als cognitief. Van Doorn (2014) verwoordde dat in haar interview: 'als het op twee van de drie basisbehoeften (steunstructuren) goed gaat, dan redt een jongere zich; bij minder dan twee wordt het (bijna) niet meer mogelijk om daar zelf nog uit te komen en zal een jongeren eerder afglijden.'

Vanuit deze optiek ontstaat kwetsbaarheid door een combinatie van factoren in de jongere zelf en factoren in de leefomgeving van het kind, zoals een onvoldoende pedagogisch klimaat thuis of op school. Gezinnen die leven in armoedige omstandigheden in armoedige buurten lopen volgens Raat (2014) extra risico's op psychische druk, stress en onzekerheid. In de literatuur wijst Stevens (2002) er op dat ook sommige scholen er niet in slagen aan de drie basisbehoeften te voldoen. Dat werkt des te negatiever uit voor jongeren die ook van thuis uit die gelegenheid niet krijgen.

Het ecologische model van Bronfenbrenner (1979; Bronfenbrenner & Morris, 2006) sluit goed aan op het model van Deci & Ryan (2000). De ontwikkeling van een kind tot en met volwassenheid vindt plaats door interacties tussen persoon en diens omgeving. De nadruk ligt op de ervaringen die jongeren opdoen in interactie met de omgeving. Bijvoorbeeld: is er iemand die de juiste gedragsregels aanleert, toezicht houdt en voldoende aandacht geeft? Het aantal en de kwaliteit van de connecties tussen verschillende settings waarin jongeren tijd spenderen zijn

---

¹ met 'hem' bedoelen we ook 'haar', maar vanwege de leesbaarheid wordt de mannelijke verwijzingen toegepast in relatie tot risicjongeren.

belangrijk. Bijvoorbeeld: hebben ouders en leerkrachten contact met elkaar? Hebben ze dezelfde verwachtingen van de leerling? Andere omgevingen waarin de jongere tijd spendeert, kunnen de kracht van ontwikkelingsprocessen beïnvloeden. Dit kunnen directe invloeden zijn (zoals het werk van de ouders, de schoolklas van een oudere broer of zus, vrienden van de ouders) of meer invloeden op afstand (zoals wetgeving, religie, cultuur). Zo bouwt Bronfenbrenner zijn model op.

De omgeving die van belang is voor de ontwikkeling van kinderen en jongeren beperkt zich niet tot één (nabije) omgeving, maar reikt naar verbindingen tussen omgevingen en naar invloeden vanuit bredere contexten. De 'longitudinale' invalshoek van de levensloop (0 en 27 jaar) is volgens Notten (2014) aldus te combineren met 'transversaal' onderzoek naar de leefwerelden (naast gezin/familie en school bijvoorbeeld de peer group, de vriendenkring, de straatcultuur) van jongeren. Jongeren nemen gelijktijdig aan Bronfenbrenner's 'microsystemen' deel en hij stelt dat de kwaliteit en de kwantiteit van de relaties tussen die systemen de risico- en beschermende factoren beïnvloeden en daarmee de weerbaarheid van jongeren. In de levensloop zijn hier verschillende actoren bij betrokken, in wisselende mate van intensiteit. De ouder/opvoeder is de meest constante factor, en hierop sluiten idealiter door te werken in partnerschap o.a. de medewerker kinderopvang, groepsleerkracht, activiteitenbeleider, welzijnszorgverlener, leraar, jongerenwerker, stage coördinator, ondersteuner loopbaan oriëntatie en arbeidsconsulent naadloos op aan. Het bereiken van arbeidsmarktparticipatie en participatief burgerschap via levenslang leren (bij de ene jongere is dit stadium vroeger bereikt en stabiel geborgd in diploma's, sociale competenties en sociaal-educatieve vaardigheden dan bij de andere jongere) is hierbij het einddoel en tegelijkertijd de optelsom van alle activiteiten van de jongere en de opvoeders en beroepskrachten om de jongere heen, zodat de kans op constructieve deelname aan de maatschappij optimaal is.

De bovengenoemde inzichten uit de literatuur en van de experts geven aanknopingspunten voor een definitie van risicojongeren. Als bij jongeren de draagkracht kleiner is dan de draaglast, er sprake is van slechts één steunstructuur, afwijkende peers, slechte ervaringen met uiteenlopende sociale systemen (thuis, school, zorg, politie, justitie, werk) kunnen we spreken van een risicojongere.

Tegelijkertijd is de terminologie waarmee gesproken en gedacht wordt over risicojongeren verre van eenduidig. De vraag is: heeft of loopt de desbetreffende jongeren een risico, vanwege individuele, gezins- of maatschappelijke kwetsbaarheden, qua school, werk en gezin, of is de jongere een risico, vanwege crimineel gedrag of zorgwekkende zorgvermijding? In het eerste geval wordt er ook vaak gesproken van kwetsbare jongeren, in het tweede geval van probleemjongeren. In deze studie zien we een risicojongere als een jongere die zich niet goed ontwikkelt, niet zijn hele potentieel kan waarmaken, zowel emotioneel-sociaal als cognitief, in een situatie verkeert dat er meerdere beperkende factoren aanwezig in de omgeving en daardoor kwetsbaar is. Het gaat dus om meerdere factoren in de jongere zelf én de omgeving.

3. Risicjongeren in cijfers

De Directie Jeugd & Onderwijs Rotterdam heeft geprobeerd om tot een precieze kwantificering van de doelgroep risicjongeren te komen. Dit bleek echter uitermate lastig (De Boom, 2014). Niet alleen is de definitie zoals gezegd complex en samengesteld. Probleem voor de lokale overheid is daarnaast dat er nergens een eenduidig systeem van registraties bestaat van verschillende problematieken van jongeren, zoals voortijdig schoolverlaten, criminele gedragingen, geïndiceerde hulp, uitkering, problematische gezinssituatie, laagbegaafdheid, etc. Het blijkt al een omvangrijke klus om een sluitend overzicht te hebben van zogenaamde multifocale zorgtrajecten (Jeugdzorg, Jeugd-(L)VB, Jeugd-GGZ en leerlingen speciaal (basis)onderwijs (vgl Booi e.a. 2014 over Gemeente Amsterdam)). Het is nog veel moeilijker om dit overzicht op een sluitende wijze uit te breiden met de registraties over voortijdig schoolverlaten, werkloze jongeren en registratie jeugdcriminaliteit.

De gemeente hanteert de term risicjongeren om aan te geven dat deze jongeren een verhoogd risico lopen om zonder startkwalificatie het onderwijs te verlaten, dan wel na het verlaten van het onderwijs (ook op de iets langere termijn) geen werk te vinden. Een deel van deze groep volgt onderwijs, een deel heeft het onderwijs verlaten en heeft (nog) geen werk en/ of een deel begeeft zich op het criminele pad.

Op basis van deze definitie komt de gemeente Rotterdam tot een schatting. Van de 125.000 Rotterdamse jongeren tussen 12 en 27 jaar beslaat de totale groep risicjongeren van 12 tot 27 jaar ongeveer 29.000 jongeren (bron: notitie gemeente; De Boom, 2014). We weten van deze groep dat het opleidingsniveau laag is en het perspectief op arbeid ongunstig. Er is sprake van een schoolloopbaan met veel schoolwisselingen, schoolverzuim, ongediplomeerd doorstromen naar vervolgonderwijs en voortijdig schoolverlaten, vaak in combinatie met zorgvraagstukken, allemaal factoren die bijdragen aan deze risicopositie.

Er zijn meerdere inkijkjes in delen van de groep risicjongeren te maken. In deze verkenning kijken we naar vier maatschappelijke sectoren en beleidsterreinen die van belang zijn om preventie en mogelijke aanpak van risicjongeren te verhelderen: zorg, veiligheid, arbeid en onderwijs. Arbeid en onderwijs kunnen zowel risicofactoren zijn, bijvoorbeeld schooluitval, pesten of (jeugd)werkloosheid, als beschermende factoren bij preventie, vroege signalering en het bieden van steun en perspectief. Hieronder gaan we daarom dieper in op de subsystemen.

Onderwijs

Een flink deel van de 12- tot 27-jarige risicjongeren zit nog op school. De jongste groep (12 tot 17 jaar) betreft leerlingen in het praktijkonderwijs, leerlingen in het reguliere voortgezet onderwijs met leerwegondersteuning en leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs, tezamen 7800 jongeren (25% van het totaal aantal jongeren in het vo/vso) (De Boom, 2014).

Van de groep ouder dan 17 jaar beschouwt de gemeente deelnemers in mbo 1 en 2 als risicovol, zeker als ze zonder vo-diploma zijn ingestroomd. Het gaat hier om ongeveer 6500 jongeren in de niveaus 1 en 2, een derde van het totaal aantal Rotterdamse jongeren in het mbo (De Boom, 2014).

Opgeteld hebben we het hier over minimaal 14.300 risicojongeren die op dit moment nog op school zitten (De Boom, 2014).

Arbeid

In de hogere leeftijdsgroepen (zeg 23 tot 27 jaar) vormen de jongeren met een uitkering in de optiek van de gemeente een risicovolle groep. We weten dat het ongeveer 5700 jongeren betreft (De Boom, 2014).

Daarnaast weet de gemeente van ongeveer 9000 jongeren niet wat ze overdag doen. Ze werken niet, zitten niet op school en hebben geen uitkering. Ze staan wel in Rotterdam ingeschreven. Nader onderzoek naar deze groep is lastig vanwege ontbrekende gegevens in de gangbare registraties. Of ze per definitie tot de risicogroep behoren is de vraag. Zolang we niet meer gegevens van deze jongeren hebben, categoriseert de gemeente ze wel als mogelijke risicojongere. De groep niet-schoolgaande risicojongeren betreft dan in totaal 14.700 jongeren² (De Boom, 2014).

Op de website van het CBS (Statline) is aanvullende informatie beschikbaar over de arbeidsmarkt- en uitkeringspositie van de inwoners van Nederland. Een deel van deze cijfers is ook beschikbaar per gemeente en/of kan worden uitgesplitst naar diverse leeftijdsgroepen. Voor veel cijfers geldt echter dat uitsplitsingen niet op beide niveaus kunnen worden gemaakt. Er kan dan bijvoorbeeld worden gekozen voor informatie over jongeren (op landelijk niveau) of voor informatie op regionaal niveau zonder de mogelijkheid tot uitsplitsing naar leeftijd. Uitzondering hierop is informatie die door CBS wordt verzameld en gestructureerd in het kader van de Jeugdmonitor. Op basis van de koppeling van registraties over onderwijs, werk en uitkering komt CBS tot een integrale analyse van de arbeidsmarktsituatie van alle Rotterdamse jongen van 15 tot 27 jaar (zie tabel 1).

Tabel 1: Arbeidsmarktsituatie van Rotterdamse jongen van 15 tot 27 jaar (2005-2011) per 1 oktober

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Jongeren (15 tot 27 jaar)	102.270	101.520	101.250	102.320	104.070	104.790	106.140
Volgt (bekostigd) onderwijs	57.040	58.770	59.060	59.300	60.340	61.860	62.620
<i>aandeel onderwijsvolgend</i>	<i>55,8%</i>	<i>57,9%</i>	<i>58,3%</i>	<i>58,0%</i>	<i>58,0%</i>	<i>59,0%</i>	<i>59,0%</i>
Volgt geen (bekostigd) onderwijs	45.230	42.750	42.190	43.020	43.730	42.930	43.520
<i>Waarvan</i>							
Werkzaam	29.450	29.450	29.930	30.670	29.860	28.840	28.770
niet werkzaam	15.780	13.310	12.270	12.350	13.870	14.090	14.750
<i>aandeel niet werkzaam</i>	<i>34,9%</i>	<i>31,1%</i>	<i>29,1%</i>	<i>28,7%</i>	<i>31,7%</i>	<i>32,8%</i>	<i>33,9%</i>
<i>Waarvan</i>							
met uitkering sociale zekerheid	6.250	4.740	4.220	3.980	5.010	5.690	5.770
<i>aandeel met uitkering</i>	<i>39,6%</i>	<i>35,6%</i>	<i>34,4%</i>	<i>32,2%</i>	<i>36,1%</i>	<i>40,4%</i>	<i>39,1%</i>
zonder uitkering sociale zekerheid	9.530	8.570	8.050	8.370	8.860	8.400	8.980

Bron: CBS, bewerking Risbo

Ruim een derde (33,9%=14.750) van de 43.520 jongeren die geen onderwijs volgen is niet werkzaam. Van deze niet werkzame jongeren ontvangt 39,1 procent een uitkering in het kader van de sociale zekerheid. Kijken we naar de situatie in de periode 2005-2011, dan valt op dat een steeds groter

² N.B. De groep jongeren die wel in Rotterdam woonachtig is, maar zich niet bij het GBA heeft ingeschreven of zich daar bewust heeft uitgeschreven, is mogelijk wel substantieel, maar er zijn onvoldoende aanknopingspunten om een beredeneerde schatting van dit aantal jongeren te maken.

aandeel van de 15 tot 27 jarige jongeren onderwijs volgt. Kijken we naar de arbeidsmarktsituatie dan zien we dat het aandeel niet werkzame jongeren in de periode 2005-2008 fors daalt van 34,9 procent in 2005 naar 28,7 procent in 2008. Deze daling wordt echter gevolgd door een bijna even omvangrijke toename in de periode 2008-2011. In 2008 is 28,7 procent van de jongeren die geen onderwijs volgen niet werkzaam, in 2011 is dat aandeel gestegen naar 33,9 procent.

Zorg

Uit cijferonderzoek van de gemeente Rotterdam (2014) blijkt dat 10.000 tot 12.000 jongeren tot 23 jaar *niet geïndiceerde* zorg ontvangen, uiteenlopend van individuele preventieve hulp, (school)maatschappelijk werk, en gezinscoaching tot eerstelijns jeugd ggz. Daarnaast, en deels overlappend, ontvangen tussen de 11.000 en 13.000 jongeren een vorm van *geïndiceerde* hulp zoals geestelijke gezondheidszorg, hulp bij zware opvoed- en opgroei problemen, jeugdbeschermingsmaatregelen en/of zorg uit AWBZ.

De gemeente Rotterdam (2014) schat dus dat jaarlijks 15.000 tot 20.000 jongeren van 0 tot 23 jaar een of andere vorm van jeugdzorg ontvangen. Onduidelijk is hier of het om dezelfde jongeren gaat als de jongeren die een risicopositie in het onderwijs of met betrekking tot werk hebben. Evident is echter dat een flink deel van de schoolse problematieken overlapt met zorg- en hulpvragen die er spelen en vice versa. Van de groep 23 tot 27 jarigen is onbekend door hoeveel nog een beroep wordt gedaan op zorg in het verlengde van jeugdzorg die eventueel al ontvangen is. Interessant in verband met het maken van zo'n overzicht is het kwantitatieve onderzoek dat de gemeente Amsterdam heeft laten uitvoeren naar multifocale trajecten (Booi e.a. 2014). Wellicht biedt een dergelijk onderzoek ook in Rotterdam een meer precies inzicht in de omvang van de zorgvraag door jongeren.

Veiligheid

De meest recente cijfers die wij hebben over verdachten betreffen het jaar 2013 (De Boom, 2014). Per 1-1-2013 zijn er in Rotterdam in totaal 92.459 jongeren in de leeftijd van 12 t/m 23 jaar. Hiervan worden er (in het jaar 2013) 3.950 verdacht van een delict. Dat komt overeen met 4,3 procent.

Er is een samenhang van criminaliteit en schoolverzuim. Dat is in kaart gebracht voor jongeren in de leeftijd van 12 t/m 17 jaar.

Een beperkt deel (ruim 10 procent) van deze 12 t/m 17 jarige jongeren heeft in schooljaar 2012/2013 een of meerdere keren van school verzuimd.

We constateren:

- Van alle 12 t/m 17 jarige Rotterdamse jongeren wordt 3,8 procent verdacht van een delict (in het jaar 2013).
- Van de (kleine) groep 12 t/m 17 jarige Rotterdamse jongeren die in schooljaar 2012/2013 een of meerdere keren van school hebben verzuimd, wordt 13,6 procent verdacht van een delict (in het jaar 2013).
- Van de (grote) groep 12 t/m 17 jarige Rotterdamse jongeren die in schooljaar 2012/2013 niet van school hebben verzuimd, wordt 2,7 procent verdacht van een delict (in het jaar 2013).

Van een deel van de groep wordt verondersteld dat hun naam meerdere keren voorkomt in het databestand en dat zij op meerdere plekken en op meerdere momenten een beroep doen op het geheel aan preventieve, curatieve en correctieve maatregelen in de jeugdzorg, het onderwijs, justitie en de arbeidsmarkt. Zij komen in de systemen tevoorschijn als de voortijdig uitvallers, de draaideur patiënten, de ongediplomeerde doorstromers naar vervolgonderwijs, de Nieuwe Kans jongeren, vaak met een onregelmatige en onduidelijke bron van inkomsten en we weten dus niet hoe vaak en waar de dubbelingen precies zitten.

4. Risicofactoren, beschermende factoren en probleemgedrag

De tweede vraag van de gemeente Rotterdam, Directie Jeugd & Onderwijs, is gericht op de risico's in de sectoren onderwijs, arbeid, zorg en veiligheid en de mogelijke stapeling daarbij. Uit de literatuur blijkt dat jongeren een groter risico lopen op het ontwikkelen van hardnekkige problemen wanneer er sprake is van een opeenvolging of opeenstapeling van verschillende factoren (Harder, 2011). Maatschappelijke factoren (zoals sociale klasse, woonplaats), individuele factoren (binnen gezin, school en vrije tijd) en factoren in de jongeren zelf (zoals autonomie, zelfbeeld, zelfcontrole) in combinatie met ervaren sociale steun spelen een rol bij de ontwikkeling van probleemgedrag (Kuijpers & Notten, 2012; Van der Ploeg, 1997). De balans tussen de beschermende en risicofactoren blijkt cruciaal bij het wel of niet problematisch verlopen van de ontwikkeling van jongeren. Problemen ontstaan wanneer er onvoldoende beschermende factoren zijn om de risicofactoren te compenseren (Van der Laan & Blom, 2006).

De belangrijkste risicofactoren bij jongeren waarvan onderzoek heeft laten zien dat ze samenhangen met het vóórkomen van problemen zijn op persoonsniveau (Meij & Ince, 2013):

- biologische factoren (prematuriteit, laag geboortegewicht, zwangerschapscomplicaties en genetische afwijkingen);
- moeilijk temperament;
- hyperactiviteit, impulsiviteit en/of sterke prikkelbaarheid;
- een laag (verbaal) IQ en achterblijvende taalontwikkeling;
- ingrijpende gebeurtenissen, zoals ziekenhuisopname, mishandeling en de dood van één van de ouders.

Op gezinsniveau zijn onder meer de volgende risicofactoren aanwezig:

- Psychiatrische problematiek van één van de ouders;
- Problematische levensgeschiedenis van één of beide ouders (incest, mishandeling en verwaarlozing);
- Problematische gezinsrelaties;
- Laag gezinsinkomen en stress door schulden en/of werkloosheid;
- Ouders die zelf antisociaal gedrag vertonen;
- Ontbreken van familie of vrienden van het gezin die tot steun kunnen zijn.

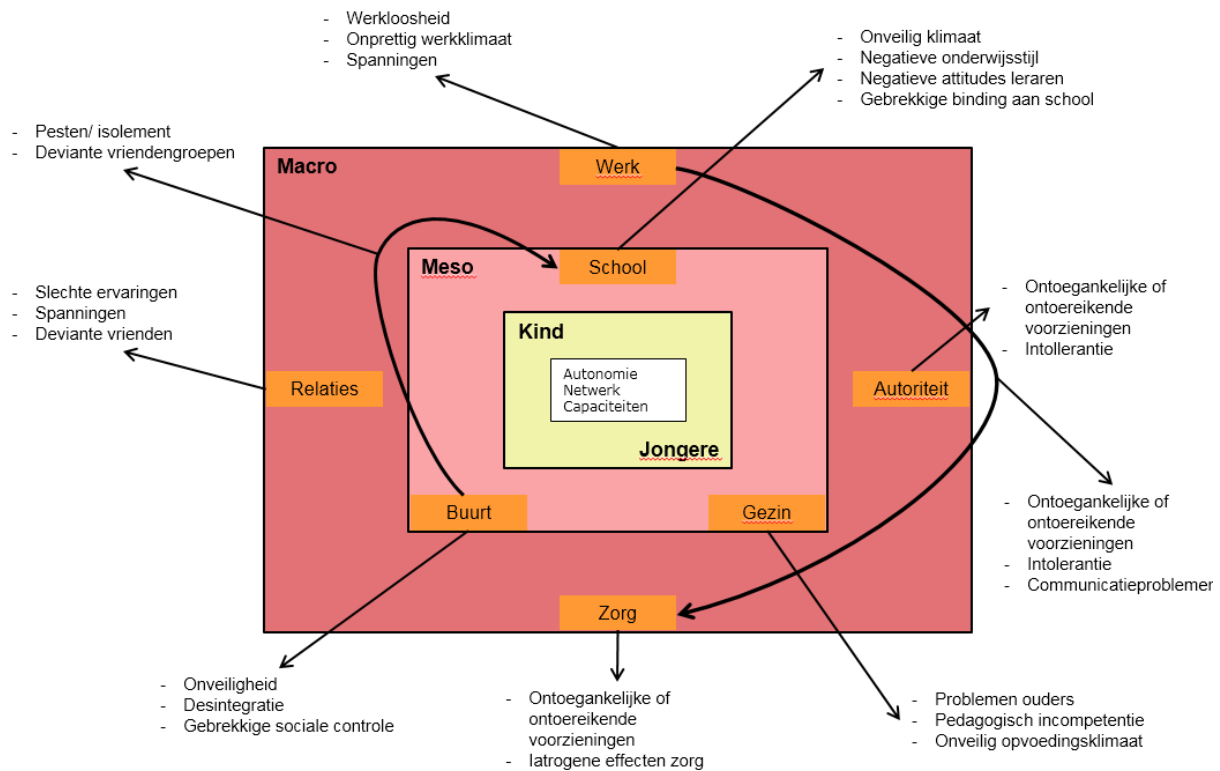
Factoren in de bredere omgeving van het kind hebben betrekking op:

- School: gebrek aan betrokkenheid bij de school, gebrek aan organisatie /controle op school en ontbreken van duidelijkheid over of stimulering van sociaal wenselijk gedrag binnen de school, slechte schoolresultaten, spijbelen en voortijdig schoolverlaten;
- Vriendengroep: omgang met leeftijdsgenoten die probleemgedrag vertonen en/of lid zijn van een jeugdbende;
- Buurt en samenleving: sociale uitsluiting (jongeren hebben niet het gevoel deel uit te maken van de maatschappij), lage sociale cohesie in de buurt, weinig controle op gedrag in de buurt (surveilleren), hoge mobiliteit in de buurt, onduidelijke normen in de wijk of die bevorderend zijn voor drugsgebruik, geweld en criminaliteit, de beschikbaarheid van alcohol en drugs, verkrijgbaarheid van vuurwapens, ontbreken van stimulering van sociaal wenselijk gedrag in de wijk, lage sociaal-economische omgeving (armoede) (Meij & Ince, 2013).

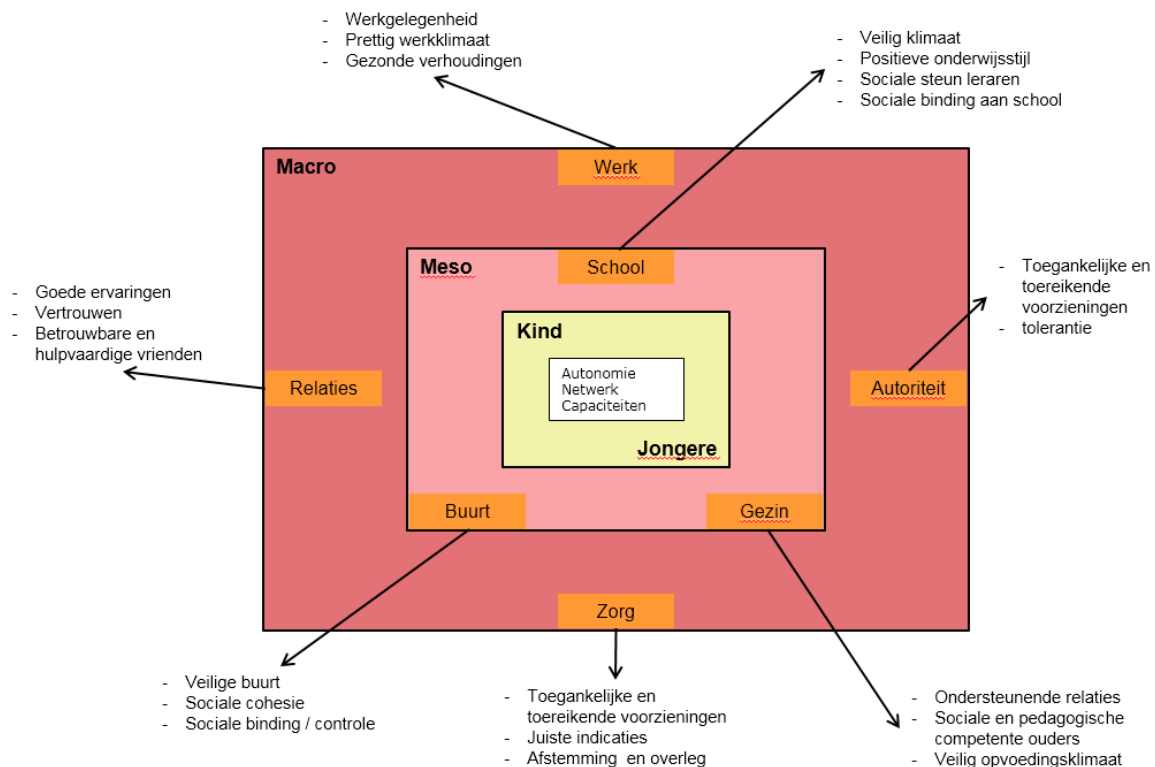
Beschermende factoren zijn kindkenmerken (zoals geslacht, sociale instelling en een veerkrachtig temperament) en factoren die betrekking hebben op vaardigheden van jongeren zelf (sociale competenties, emotionele competenties en gedragsmatige competenties). Bovendien zijn er factoren gelegen in de omgeving en dan met name in de relaties met belangrijke volwassenen en instituties in de omgeving en de kansen die vanuit de omgeving aan jongeren geboden worden. Het gaat dan om factoren als binding met het gezin, vriendengroep, school en wijk; kansen om een concrete en betekenisvolle bijdrage te leveren aan verbanden waarvan de jongere deel uitmaakt (familie, school, gemeenschap); een omgeving waarin duidelijke normen en waarden voor positief gedrag worden uitgedragen en steun van belangrijke volwassenen in de omgeving.

KWP Ontwikkelingsmodel

Als we de begrippen van Deci & Ryan en Bronfenbrenner combineren met de inzichten over risicofactoren en beschermende factoren zoals Meij en Ince deze samenvatten, kunnen we een model construeren. Hierbij zijn risicofactoren al die gebeurtenissen die kinderen kunnen overkomen of eigenschappen die kinderen kunnen hebben, waarvan bekend is dat er een samenhang bestaat met de problematische ontwikkelingsuitkomsten (Hermanns, 1996). Beschermende factoren kunnen een tegenwicht bieden aan risicofactoren. Dit wordt verder uitgewerkt in de onderstaande figuren:

Figuur 1 Ontwikkelingsmodel: Het kind/jongeren en de basisbehoeften en mogelijke risicofactoren

Figuur 2 Ontwikkelingsmodel: Het kind/jongeren en de basisbehoeften en mogelijke beschermende factoren

Hieronder gaan we dieper in op de subsystemen.

Onderwijs

Onderwijs speelt een essentiële rol bij preventie en uitgaan van ontwikkeling en kansen (Onstenk, 2011; Oosterling, 2009). Het onderwijs kan jongeren perspectief bieden (activeren, passend onderwijs, loopbaanoriëntatie, vaardigheden). Het onderwijs kan hen ondersteunen bij het ontwikkelen van een positief perspectief, het creëren van betekenisvolle relaties en netwerken en het ontwikkelen van competenties. In de kwaliteitsagenda voortgezet onderwijs 2008-2015 is in de beleidsprioriteit opgenomen om onderwijs tot stand te brengen waarin meer aandacht is voor het tot zijn recht kunnen laten komen van talenten van alle leerlingen. Om die reden is er in studies en beleidsadviezen een verschuiving te zien van focus op probleemgevallen naar de noodzaak iedereen zo goed mogelijk op het gebied van onderwijs te ondersteunen.

Voortijdig schoolverlaten

Het verlaten van de school zonder startkwalificatie vormt een belangrijk risico. Redenen van uitval zijn divers: verkeerde keus, persoonlijke en gedragsproblematiek, leerproblemen of gebrek aan motivatie (Van Hoorik, 2011). Jongeren die uitvallen, geven vaak aan het gevoel te hebben dat de school niet 'van hen' is, dat ze niet serieus worden genomen door docenten. Ze hebben het gevoel dat de school niet geïnteresseerd is in hun persoonlijk leven en alleen in de schoolresultaten.

Voor een goede ontwikkeling hebben jongeren bewustwording nodig van een profiel met een eigen identiteit (een eigen levensverhaal): wie wil ik zijn, wat zijn mijn waarden, wat drijft mij in het leven, wat wil ik bereiken in het leven? (Meijers en Kuijpers, 2010). Onderwijs kan daar een bijdrage aan leveren, bijvoorbeeld via burgerschapsvorming en loopbaanoriëntatie.

Van jongeren wordt daarbij ook steeds meer zelfsturing verwacht (Onstenk, 2011; WRR, 2014; Onderwijsraad, 2010). Zelfsturing vereist reflexiviteit (kunnen omgaan met onzekerheid), strategisch handelen en self efficacy (het gevoel effectief en efficiënt zelf vorm te kunnen geven aan belangrijke levensgebeurtenissen). Deze vaardigheden zijn bij risicjongeren nog in beperkte mate ontwikkeld (Van Hoorik, 2011). Het vermogen tot zelfsturing is nodig om de eigen levensloop vorm te geven. Levenslang en -breed leren is een moeilijke opgave voor risicjongeren. Hoe lager opgeleid, hoe minder er sprake is van intrinsiek leerplezier als motivatie (De Rick et al., 2006). Veel risicjongeren hebben een problematische band met het "formele" leren en verlaten voortijdig of met onvoldoende kwalificaties het onderwijs. (Meijers & Kuijpers, 2010).

De gevolgen voor deze jongeren zijn groot. Zij die niet (kunnen) investeren in hun intellectuele ontwikkeling dreigen ook op de arbeidsmarkt buiten de boot te vallen (Van Hoorik, 2011). Opleidingsniveau vormt een sociale scheidslijn in onze samenleving. Door de opkomst van de meritocratie ontstaat er een nieuwe maatschappelijke ordening die gebaseerd is op diploma's en persoonlijke verdiensten. Echter, door de snelle omloopsnelheid van kennis verouderen kennis en diploma's snel. De netwerksamenleving is risicovol voor degenen die deze veranderingen niet kunnen bijbenen en/of het 'juiste' netwerk niet hebben, bijvoorbeeld kwetsbare jongeren. De samenleving is steeds meer gericht op flexibele netwerken, waar burgers op eigen kracht hun weg in zoeken en er van hen gevraagd wordt dat zij leren anticiperen op veranderende omstandigheden op het werk en in het sociale en persoonlijk leven. Risicjongeren die een afkeer hebben van leren, dreigen buiten de boot te vallen, omdat schools leren in deze tijd het adagium is (Van Hoorik, 2011).

Gedragsproblemen op school als risicofactor

Steeds meer jongeren zouden last hebben van leer- of gedragsstoornissen. Volgens onderzoek heeft tussen de 15 en 25 % van alle jongeren een (licht) gedragsprobleem, volgens henzelf of volgens anderen (NJI, 2010). Dat betekent dat er gemiddeld vier tot zeven leerlingen in een klas zitten met

gedragsproblemen. Bij leerproblemen kan gedacht worden aan problemen op het gebied van taal en rekenen. Bij gedragsproblemen gaat het om storend of agressief (of juist teruggetrokken) gedrag in de klas of om veelvuldig spijbelen. Ook is er een grote groep jongeren die vaardigheden missen op sociaal en emotioneel gebied. Gedragsproblemen van jongeren zijn een groeiende bron van zorg (Schnabel, 1999; Van der Ploeg, 2009) en vormen een maatschappelijk en financieel probleem voor de Nederlandse samenleving (Visser, Bijstra & Kunnen, 2005).

Toch is het niet waarschijnlijk dat het percentage jongeren met ADHD of vergelijkbare stoornissen dramatisch gestegen is. Veel waarschijnlijker lijkt het dat de normen in het onderwijs en de samenleving geleidelijk omhoog gegaan zijn, met als gevolg dat een groter aantal jongeren daar niet langer aan voldoet (Van den Brink, 2004). De toename van gerapporteerde en ervaren gedragsproblemen komt deels door maatschappelijke verschuivingen: de samenleving is drukker en complexer geworden en opvoedingspatronen en de rol van het gezin veranderen (Sieber, 2008). Vaste patronen en structuren zijn voor veel jongeren minder vanzelfsprekend geworden. Daarbij is de tolerantie voor 'vlegelgedrag' van de opgroeiende jeugd afgenomen (Hermanns, 2009). Volgens sommigen is het vermogen of de bereidheid van leraren om met drukke of 'afwijkende' jongeren om te gaan afgenomen (Van der Wolf & Beukering, 2009). Het komt ook doordat de diagnostische kennis van leer- en gedragsproblemen is toegenomen. Hierdoor worden problemen bij jongeren sneller onderkend en wordt eerder gevraagd om ondersteuning of verwezen naar een speciale school.

Kortom, jongeren die voortijdig de school verlaten lopen een risico op de arbeidsmarkt; het onderwijssysteem is tegelijkertijd een selectief systeem. Hierin speelt ook mee dat de school van jongeren veel intrinsieke motivatie verwacht. Zelfstandigheid en zelfontplooiing zijn niet voor iedere leerling even gemakkelijk. De school stelt hoge eisen aan cognitieve prestaties (bv taal en rekenen) en gedrag en genereert daarmee zijn eigen uitsluiting, uitval en ongediplomeerde uitstroom.

Arbeid

Jeugdwerkloosheid

Werkloosheid is wat betreft het domein arbeid de meest in het oog springende risicofactor. Die kan het resultaat zijn van ontbrekende banen: werkloosheid en jeugdwerkloosheid is sterk groeiende, in Rotterdam nog sterker dan in de rest van Nederland. Cijfers uit januari 2014 (tabel van <http://www.ris-zh.nl>) geven aan dat het om ruim 7.000 jongeren gaat (15 -26 jarigen), en dat is een flinke toename als we kijken naar 2010 toen het om 4.167 jongeren ging. De toegenomen werkloosheid is niet alleen schadelijk voor de economie, maar vooral ook voor het toekomstperspectief van veel jongeren in Rotterdam. Veel talent gaat verloren, doordat veel jongeren noodgedwongen thuiszitten omdat ze geen (passende) baan kunnen vinden.

Psychologische problemen

Het belangrijkste gevolg van de Jeugdwerkloosheid is dat de jongeren die thuis zitten, geïsoleerd raken van de samenleving. Jongeren die vroegtijdig stoppen met hun studie en niet aan het werk komen, gaan zich vervelen dit kan leiden tot psychologische problemen en depressies. Hieruit kan criminaliteit en drugsgebruik ontstaan. Het drugsgebruik kan zowel een oorzaak als een gevolg zijn voor uitval van school en werk. Dit drugsgebruik komt vaak voort uit depressie en verveling. De werkloosheid onder jongeren kan dus ook een toename van drugsgebruik veroorzaken (Mascherini et al., 2012).

Risicjongeren kwetsbaarder

Bij risicjongeren geldt ook dat ze vanwege hun kwetsbare situatie ook minder en minder goed toegang krijgen tot een baan dan wel er in slagen die te behouden. Daarbij spelen laag opleidingsniveau, ontbrekend diploma, opleidingsrichting met weinig arbeidsmarktwaaarde, weinig cultureel en sociaal kapitaal, weinig sociale vaardigheid en zelfredzaamheid, sociale of persoonlijke problematiek, criminaliteit, maar ook uitsluiting en discriminatie een rol. De situatie wordt lastiger doordat er enerzijds steeds meer afhangt van het hebben van een baan, maar tegelijk de eisen aan sociale vaardigheden, het nemen van initiatief en organisatie toenemen, juist die vaardigheden waar risicjongeren vaak zwakker in zijn (zie ook paragraaf over onderwijs). Niet-westers allochtone jongeren zijn in jeugdwerkloosheid oververtegenwoordigd³.

De economische conjunctuur is de belangrijkste oorzaak van de hoge jeugdwerkloosheid. Recente schoolverlaters hebben vooral door een gebrek aan werkervaring slechte perspectieven op een beperkt aantal banen. Voorlopig wijzen de tekenen niet op spoedig economisch herstel en volgens de internationale arbeidsorganisatie ILO zijn de vooruitzichten voor een grote groep nieuwe schoolverlaters op middellange termijn negatief. Met name allochtone jongeren hebben hier relatief veel last van (Crul & Verlaan, 2008).

Zorg en veiligheid

Jongeren én hun ouders kunnen te maken krijgen met (niet-)geïndiceerde zorg en/ of justitiële bemoeienis. In het navolgende schetsen we een beeld van de breed uiteenlopende factoren, zowel individuele risicofactoren als factoren in de jeugdige zelf, bij (Rotterdamse) risicjongeren in een zorgtraject.

Huiselijk geweld

Huiselijk geweld wordt de laatste jaren breed gedefinieerd en omvat diverse vormen van geweld in de gezinssfeer, zoals geweld tussen echtgenoten of partners, geweld tussen ex-partners, maar ook geweld van ouder naar kind (kindermishandeling), van kind naar ouder (oudermishandeling), geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties (ouderenmishandeling) en geweld door vrienden en familieleden. Deze brede definitie heeft als voordeel dat allerlei vormen van geweld onder dezelfde noemer zijn gekomen (Lünnemann, 2012: 130). Als de strengere definitie van kindermishandeling wordt gehanteerd, zegt ongeveer 10% van de scholieren slachtoffer te zijn van kindermishandeling (Alink e.a., 2011).

Jeugdcriminaliteit

Volgens een overzichtsstudie van Ferwerda en Van Wijk (2014) is de formele definitie van jeugdcriminaliteit: gedrag van jongeren van 12 tot 18 jaar waarmee bepaalde – in wetboeken vastgelegde – normen worden overtreden en waarop een straf staat. Het begrip jeugdcriminaliteit maakt geen differentiatie naar de aard van het gepleegde delict en naar het type dader.

Voor Rotterdam geldt al jaren een daling in het aantal jeugdige verdachten tussen 12 en 17 jaar. Zo was in 2006 nog sprake van 4.382 jeugdige verdachten, in 2013 is dat aantal gedaald tot 2026. Het

³ CBS StatLine, Beroepsbevolking; geslacht en leeftijd:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=71738NED&D1=26&D2=0&D3=1&D4=5,8&D5=65&HD=131203-1003&HDR=T&STB=G4,G1,G2,G3>

aantal verdachten tussen de 18 en 24 jaar ligt rondom de 5.000, hier is ook sprake van een daling, maar minder sterk (<http://www.ris-zh.nl>).

Multi-probleemgezinnen

Volgens een overzichtsstudie van Steketee (2012) is een multi-probleemgezin een gezin met minimaal één kind dat aan de volgende voorwaarden voldoet: “er is sprake van (1) hardnekkige probleemsituaties van (2) sociaaleconomische én (3) psychosociale aard. Bovendien is er sprake van (4) een problematische relatie met de hulpverlening. Hierbij treedt een zogenoemde dubbele thematiek op. Enerzijds is er sprake van meervoudige en complexe problemen en anderzijds van problemen met het hulpverleningssysteem.” (Steketee 2012:110; en zie verder Ghesquière, 1993; Steketee & Vandenbroucke, 2010).

Intelligentie: LVB

“Volgens de definitie van de toonaangevende ‘*American Association of Intellectual and Developmental Disabilities*’ (Schalock et al., 2010) is een verstandelijke beperking een blijvende stoornis ontstaan voor het 18e levensjaar die gekenmerkt wordt door significante beperkingen in zowel intellectueel functioneren als in het adaptief functioneren. Onder adaptief gedrag worden conceptuele, sociale en praktische vaardigheden verstaan die iemand nodig heeft om zich aan te passen aan de standaarden en eisen van het dagelijks leven in de samenleving, zoals dat kan worden verwacht van iemand op grond van diens leeftijd en culturele achtergrond (Schalock et al., 2010). Voor een diagnose (licht) verstandelijke beperking is sprake van een wisselwerking tussen enerzijds intellectuele beperkingen en anderzijds beperkingen in het aanpassingsvermogens van een individu in relatie tot de specifieke eisen van de omgeving (Kraijer, 2007).” (Moonen & Wit, 2012: 92-93). Ongeveer 2,5% van de Nederlandse bevolking heeft een IQ-score van 70 of lager. Cijfers en percentages voor Rotterdam in de leeftijdsgroep van 12 tot 27 jaar zijn volgens een woordvoerder van OBI niet bekend, IQ wordt waarschijnlijk niet stelselmatig gemeten bij kinderen.

Jongeren met een ongezonde leefstijl: alcohol en drugs

Verslaving wordt tegenwoordig vooral gedefinieerd als een hersenziekte waarbij sprake is van afhankelijkheid (Van den Brink, 2006). Men is afhankelijk als minstens drie van de volgende criteria gelden:

1. “Veel meer nodig van een drug om hetzelfde effect te bereiken. Of dezelfde hoeveelheid heeft minder effect dan vroeger.
2. Zonder succes geprobeerd minder te gebruiken of te stoppen. Of het verlangen om te stoppen.
3. Veel tijd besteden aan het bijkomen van de effecten, of aan het gebruik en het verkrijgen van de drug.
4. Vaak in grotere hoeveelheden of langer gebruiken dan je van plan was.
5. Je ziek voelen bij het stoppen of bij minder gebruiken. Of een ander middel gebruiken om deze gevoelens te voorkomen.
6. Toch gebruiken terwijl je weet dat het gezondheidsproblemen, of psychische problemen, of emotionele problemen bij je veroorzaakt.” (Korf, 2012: 81).

In 2010 behandelde de verslavingszorg landelijk gezien meer dan 9000 cliënten jonger dan 25 jaar. Alcohol was voor één op de vijf het primaire probleem, cannabis voor de helft. Jongeren wijken hierin af van de volwassenen, waarbij alcoholverslaving vaker voorkomt. Daarnaast worden jongeren

behandeld voor cocaïne gebruik, amfetamine/ecstasy gebruik en GHB. Deze vijf verslavende middelen vormen ruim 90% van de primaire problemen bij de cliënten beneden de 25 jaar.

Suïcidaal gedrag en zelfverwonding

Suicide wordt gedefinieerd als 'gedrag met een dodelijke afloop dat in verwachting van de dodelijke afloop door de persoon zelf werd ondernomen' (De Wilde, 1992). Zelfbeschadiging wordt gedefinieerd als: 'gedrag dat door iemand opzettelijk wordt uitgevoerd, waarmee men verwacht zichzelf op de korte of lange termijn lichamelijk te beschadigen met een verscheidenheid aan middelen (De Wilde 2005). Hierbij kan sprake zijn van een suïcidale en een niet-suïcidale variant. In Nederland sterven gemiddeld ruim 1600 mensen per jaar door suïcide. Volgens cijfers van het Centraal Bureau Statistiek is het percentage bij mannen twee keer zo hoog als bij vrouwen. De laatste zes jaren stijgt het aantal zelfdodingen elk jaar. Inmiddels ligt het aantal zelfdodingen op 1854 (2013). Het zelfdodingscijfers ligt echter een stuk lager dan in de landen om ons heen.

GGD Nederland houdt de sterftecijfers bij naar doodsoorzaken. In Rotterdam gaat het om 241 zelfdodingen in vier jaar tijd. Hierbij is geen onderscheid gemaakt naar leeftijd en geslacht. Wel is er in het schooljaar 2010/2011 via de Rotterdamse Jeugdmonitor vragenlijst onderzoek gedaan onder jongeren, in eerste en de derde klas van het VO. Hieruit blijkt dat onder leerlingen in de eerste klas 16.7% weleens suïcide gedachten heeft gehad en 2,4% heeft ooit een poging gedaan. In de derde klas liggen (op datzelfde moment) de cijfers iets lager, namelijk 14% en 2%. (Bron: Jeugdmonitor, GGD Rotterdam-Rijnmond).

5. Aanpak en effectiviteit

Na in het voorgaande de problematiek te hebben beschreven in de verschillende domeinen, beschrijven we belangrijke kenmerken van wat wordt gezien als een effectieve aanpak van de problematiek van risicjongeren: de geïntegreerde aanpak.

Geïntegreerde interventiestrategieën

Zoals eerder beschreven geven Meij en Ince (2013) een mooi overzicht van risicofactoren, beschermende factoren en interventies die daarop ingrijpen, die we verwerkt hebben in het hoofdstuk over risicofactoren en beschermende factoren. Ze verwijzen ook naar Bartels, Schuurma en Slot (2001) die in hun onderzoek de conclusie trekken dat het effectief is om bij jongeren met een meervoudige kwetsbaarheid te komen tot een veelomvattende interventiestrategie. Te starten bij preventiebeleid ter ondersteuning van een normale ontwikkeling van jongeren tot en met het bepalen van een integrale trajectbenaderingen voor (meervoudige) risicjongeren.

Interventies om de kwetsbaarheid terug te dringen zijn volgens Bartels e.a. mogelijk op drie lagen: de omgeving (het gezin, school en peergroep), de interne processen (cognities, verwachtingen, emoties) en het gedrag. Interventies blijken effectiever te zijn als ze breed kunnen worden opgezet (meerdere lagen adresseren) en tegelijkertijd goed toegesneden zijn op de individuele situatie van de jongeren (specifiek). *“Interventies gericht op de jeugdige zelf kunnen ingrijpen op biologische factoren (bijvoorbeeld medicamenteuze behandeling), op de cognities en*

verwachtingen van de jeugdige (bijvoorbeeld cognitieve therapie) of direct op het gedrag zelf (bijvoorbeeld sociale vaardigheidstraining). Interventies gericht op de omgeving van de jongere stimuleren enerzijds de directe contacten die een jongere heeft met anderen (bijvoorbeeld verbeteren van opvoedingsvaardigheden van ouders of leefklimaat op school verbeteren) of anderzijds de wijdere omgeving (bijvoorbeeld verbeteren van voorzieningen voor jongeren in de buurt). Tot slot zijn er interventies die zich niet uitsluitend op één van deze richtten, maar waarbij er sprake is van een combinatie (bijvoorbeeld farmacotherapie in combinatie met sociale vaardigheidstraining)."
 (Bartels, Schuursma en Slot in: Meij en Ince 2013: p14).

Meij en Ince komen tot de volgende aangrijpingspunten van interventies:

- Tegelijkertijd ingrijpen op meerdere niveaus heeft een groter effect dan ingrijpen op één niveau (bijvoorbeeld cognitieve gedragstherapie voor de jongere zelf in combinatie met een opvoedcursus voor ouders).
- Ingrijpen in meerdere domeinen in een bepaalde ontwikkelingsperiode is effectiever dan ingrijpen op slechts één domein (bijvoorbeeld zowel op school als in het gezin in plaats van alleen in het gezin).
- Interventies zijn effectiever als ook de achterliggende factoren bij de interventie worden betrokken (denk bijvoorbeeld aan relatieproblemen in combinatie met financiële problemen in het gezin).

Hieronder beschrijven we mogelijke aanpak in elk van de vier domeinen van onderwijs, arbeid, zorg & veiligheid. Bij deze zoektocht blijkt er over de meeste beleidsmaatregelen echter weinig evidence aan te dragen.

Onderwijs

Talent kan ook bij risicojongeren tot ontwikkeling gebracht worden (Van Hoorik, 2011). Vier aspecten zijn daarbij essentieel: 1) positieve benadering; 2) leren als actief, relationeel en reflectief proces; 3) leren in diversiteit (zie ook de passage over passend onderwijs); 4) goede begeleiding. Het is aannemelijk dat risicojongeren gebaat zijn bij een talentontwikkelingsbenadering in formele en non-formele leersituaties vanwege a) het feit dat zij meer uitgedaagd worden om het beste van zichzelf te geven; b) de nadruk ligt op zelfsturing en een "ondernemende" attitude (Van Hoorik, 2011). Een dergelijk aanpak kan nieuwsgierigheid en creativiteit (weer) aanboren, wat bevorderend werkt voor motivatie en self-efficacy.

Er wordt vaak op gewezen dat juist ook voor risicojongeren de kwaliteit van leraren en onderwijs essentieel is (Leren Loont, 2014). Er is daarbij ook een visie op leren noodzakelijk waarbij leren beschouwd wordt als een actief en dialogisch proces. De deficitbenadering (uitgaan van tekortkomingen) is aan te vullen met een talent, competentie- of bekwaamheidsbenadering (Van der Sanden, 2004; Onstenk, 2011). Uitvallers en laagopgeleide jongeren zijn vaak "schoolmoe", maar daarmee niet noodzakelijk "leermoe". Er zijn aanwijzingen dat risicoleerlingen goed gedijen bij werkplekleren, maar zij hebben minder gemakkelijk toegang tot leerrijke banen. Een daarop gerichte leeromgeving dient krachtig en levensecht te zijn. Maar ook bevorderend voor/uitdagend tot actief leren, gericht op het versterken van zelfsturing (Van den Berg en De Bruijn, 2009).

Alle jongeren, maar zeker risicojongeren, hebben begeleiding nodig bij het ontwikkelen van zelfsturing (Van Hoorik, 2011). Begeleiding is essentieel, de docent (coach, praktijkbegeleider) is de spil in het onderwijsleerproces. Klatter (2015) werkt dit mooi uit in haar Bloemmodel over professionele identiteit. Een leraar die goed kan uitleggen, orde kan houden, leerlingen serieus neemt, open naar hen luistert en persoonlijke belangstelling heeft, is voor veel leerlingen een cruciale factor als het gaat om hun tevredenheid met en succes in het onderwijs. Goede begeleiding is afgestemd op het ontwikkelingsniveau van elke jongere afzonderlijk en op het niveau van de groep. Een goede en inspirerende docent of mentor kan voor risicojongeren een belangrijke volwassene zijn (een succesfactor), die hem op dingen aanspreekt, maar ook iets te bieden heeft. Voor talentontwikkeling bij risicojongeren is ook een goede kwaliteit van de begeleider/coach essentieel. Het is nodig dat deze in “topvorm” is om: a) binding met de jongeren teweeg te brengen c.q. te verduurzamen en b) vanuit die relatie te bewerkstelligen dat jongeren zich openstellen om hun talenten te ontwikkelen (Van Hoorik, 2011).

Idealiter biedt de leeromgeving ruimte voor het ontstaan van en het bestendigen van goede sociale relaties (Stevens, 2002) en daarmee het gevoel ‘er bij te horen’ (Valcke, 2010). Dan gaat het er niet alleen om dat dat bijdraagt aan motivatie en het leren op school, maar ook dat positief wordt ingespeeld op het feit dat de school voor jongeren een belangrijke sociale omgeving is.

Beroepsvoorbereiding: vmbo en mbo

Er gebeurt veel op het vmbo en mbo. Enerzijds zien we de ontwikkeling om de in de vorige paragraaf beschreven gewenste leeromgeving te realiseren. Ook het Rotterdamse (v)mbo is een inspirerende proeftuin voor onderwijsvernieuwing (Van den Berg en De Bruijn, 2009; Van Schoonhoven en Studulski, 2010; Oosterling, 2009). Er worden activerende leeromgevingen ingericht met een accent op zelfstandig (leren) in betekenisvolle en authentieke leeromgevingen, waarin leerlingen samenwerken aan taken en opdrachten. Dergelijke leeromgevingen spelen beter in op de wensen, perspectieven en ontwikkeling van leerlingen. Daarbij is de (toekomstige) werk- en leefsituatie veel meer richting- en maatgevend voor wat en hoe er geleerd wordt. Dat wil zeggen dat de nadruk ligt op een juiste koppeling tussen persoonlijke bekwaamheden van leerlingen en het uitvoeren van relevante beroepstaken en andere levensopgaven. Jongeren zelf zijn hier vaak positief over. Een sleutelbegrip in deze ontwikkeling is competentie. Competenties kunnen de verbinding vormen tussen de individuele persoonlijke talenten en vermogens (‘ik ben, word competent’) en de beroepsmatige kwaliteiten die nodig zijn om in een beroep goed te kunnen functioneren (‘daar ben ik goed in, dat kan ik en ik weet waarom’). Dat vormt ook een goede basis voor zelfvertrouwen (self-efficacy) en trots zijn op jezelf: ‘ik kan dat’. Een cruciaal punt is dat inhouden in sterke mate worden geïntegreerd vanuit het perspectief van de persoonlijke ontwikkeling van de leerling. Integrerend kader hierin is de verwerving van een beroepsidentiteit, waarin het gaat om de persoonlijke én beroepsmatige inkleuring van het te ontwikkelen vakmanschap (Kuijpers & Meijers, 2006). Deze integratie verloopt vanuit het perspectief van leerlingen vaak nog problematisch.

Recent ligt meer nadruk op vakmanschap. Onder de noemer Focus op vakmanschap worden opleidingen geïntensiveerd, maar tegelijkertijd verkort. Herkenbare beroepsbeelden (en schaalverkleining) liggen ook ten grondslag aan de omvorming van de twee Rotterdamse ROCs in vier vakcolleges (en een startcollege). Toegangseisen nemen toe, met name voor de hogere niveaus. Werken aan doorlopende leerlijn en loopbaanontwikkeling kan met deze ontwikkelingen lastiger worden binnen het mbo. De oorspronkelijke doorstroom van niveau 2 naar 3 en 4 is lastiger geworden door de intensivering en verkorting op niveau 3 en 4. Scholen proberen risicoleerlingen te

vermijden door meer selectie te hanteren. Dat betekent dat de keuze die je maakt aan het eind van het vmbo des te essentiëler is. Overgangsmomenten en hoe dat vorm te geven verdienen aandacht.

Keuzeprocessen en Loopbaanoriëntatie

Het herstel van verkeerd gemaakte keuze in het mbo is lastig. Van opleiding veranderen leidt al snel tot studievertraging, want je begint weer vanaf de start. Het maken van een keuze voor een bepaald beroep is echter voor een 14/15-jarige behoorlijk moeilijk, want zelfinzicht moet zich dan nog ontwikkelen (Van Hoorik, 2011). Een portfolio zoals het Rotterdams talentportfolio, kan hierin een helpend baken zijn voor de leerling.

Verkeerde keus voor een opleiding is een belangrijke reden van schooluitval. Meer algemeen wordt in steeds sterkere mate van jongeren verwacht dat ze zelfsturend zijn en relevante levenskeuzes kunnen maken (Meijers, Kuijpers & Winters, 2010). Risicjongeren hebben daarbij minder kansen en mogelijkheden en vinden dat vaak lastig. Een belangrijk pedagogisch doel en maatschappelijke noodzaak is dan ook de rol van het onderwijs bij het ontwikkelen van het vermogen om te kiezen en het kunnen organiseren van eigen activiteiten. Maar hoe leer je dat als jongere en hoe leer je dat aan, als leraar? De meeste jongeren zien in hun omgeving veel voorbeelden en pikken daarvan op wat ze nodig hebben. Zij destilleren leerelementen uit hun omgeving, school thuis of boeken. Maar jongeren uit de zogenoemde risicogroepen hebben deze ervaringen vaak niet en zijn afhankelijk van het aanbod op school. Maar op dit punt zijn ze daar vaak op zichzelf aangewezen (Meijers en Kuijpers, 2010).

Leerlingen van het vmbo maken al na twee jaar een keuze voor een breed beroepenveld, die ze na weer twee jaar continueren of bijstellen in een keuze voor een opleiding in het mbo. In deze keuzes is het beeld van het toekomstige werk en beroep van groot belang. Toch hebben veel jongeren die het vmbo of zelfs het mbo binnenkomen nog nauwelijks een voorstelling van wat ze willen of kunnen. Ook ontbreekt vaak een adequaat beeld van de beroepen die zoal bestaan, wat specifieke beroepen inhouden, en welke mogelijkheden en onmogelijkheden er zijn om in verschillende sectoren aan de slag te kunnen (Meijers en Kuijpers, 2010).

Passend Onderwijs

De overheid streeft naar passend onderwijs waarbij zo weinig mogelijk jongeren in speciaal onderwijs terecht komen. Men neemt daarvoor tal van initiatieven. Passend – of wellicht beter: inclusief- onderwijs betekent het realiseren van een leer- en ontwikkelcontinuüm voor alle jongeren waarbij de focus ligt op de capaciteiten van elke jongere. Niet de behandeling van de jongere, maar het onderwijzen van de leerling dient uitgangspunt te zijn. Hiervan uitgaande kan passend onderwijs het best omschreven worden als 'kwalitatief hoogwaardig onderwijs' dat voldoet aan de hierboven geschetste kenmerken. Uiteindelijk hangt het slagen van passend onderwijs vooral af van de leraar (Onderwijsraad, 2010). Goede leerrelaties worden lastiger te realiseren bij grote verschillen in de klas. Bijvoorbeeld als er meer jongeren met leer- of gedragsproblemen in de klas zitten. Dat betekent hogere eisen aan de kennis van problemen die leerlingen kunnen hebben, maar vooral aan de pedagogische vaardigheden van de leraar ten aanzien van klassenmanagement, coaching, handelingsgericht werken en omgaan met gedragsproblemen (Pameijer, Van Beukering & De Lange, 2009). *“Sommige leraren weten ‘van nature’ goed om te gaan met gedragsproblemen en ontnemen hieraan plezier. Dit effectieve gedrag is te analyseren, te beschrijven en te leren. De preventie en aanpak van gedragsproblemen staat en valt (volgens onderzoek) met een positieve, actieve grondhouding, effectieve instructie en effectief klassenmanagement, het kunnen omgaan met*

verschillen, en de relatie tussen leraar en leerling. Verder is het goed om leraren te trainen in het goed kunnen observeren en in staat zijn tot reflecteren op de redenen voor de gedragsproblemen. Ook zijn leerlingen erbij gebaat als leraren planmatig werken aan gedragsverandering” (Onderwijsraad, 2010: 8).

Leraren krijgen ook steeds vaker te maken met diversiteit aan sociale en culturele achtergronden in hun klassen. Lesgeven aan zo’n kleurrijke groep vraagt om oog te hebben voor de eigenheid van de leerling, met als doel deze actief te laten deelnemen aan de klasseninteractie. Het leren inspelen op de huidige superdiversiteit is relevant (Severiens, 2014; Van Hoorik, 2011), omdat diversiteitsdenken van invloed kan zijn om de binding met risicjongeren tot stand te brengen en effectief communiceren te versterken. Jongeren kunnen vanuit de bewustwording van het diversiteitsdenken zelf hun burgerschapscompetenties versterken. Om dit te kunnen heeft de leraar een onderzoekende houding nodig in zijn omgang met leerlingen (Hajer e.a., 2007) en inzicht in de consequenties van zijn handelen.

Adaptief pedagogisch handelen van de leraar levert een bijdrage aan de school als zorgende school. Hij hoeft dat niet alleen te doen. Samenwerking met collega’s en interne en externe begeleiders is essentieel, net als een school met een inclusieve cultuur en een effectieve zorgstructuur. De leraar leert om te gaan met de diverse persoonlijke en gedragsproblematische leerlingen in zijn klas en te communiceren en samenwerken met de hulpverleners en begeleiders van deze leerlingen. Een goede school biedt in de zorgstructuur voldoende diagnostische, adviserende en ondersteunende expertise of heeft deze via samenwerking goed bereikbaar. Een goede relatie met wijkteams is essentieel. Een belangrijke vorm van samenwerking is die tussen de school en schoolmaatschappelijk werk bij zorgleerlingen. Dat gebeurt vooral als gedragsproblemen op school samenhangen met problemen thuis (Onderwijsraad, 2010).

Ouderbetrokkenheid

De vorming van een jongere in de huidige geïndividualiseerde, multiculturele en competitiegerichte maatschappij is voor zowel ouders als school een intensieve en complexe opdracht (De Winter, 2005; 2007; Onstenk, 2011). Leraren noemen vaak ouders en maatschappij als oorzaken van gedragsproblemen van leerlingen. In de praktijk blijken zij echter ook zelf moeite te hebben om met probleemleerlingen om te gaan en ze op de juiste wijze te begeleiden. Leraren voelen zich zekerder over hun didactische en pedagogische taak in de klas dan over wat zij zien als ‘randopdracht’ (Ryckaert, 2005). Voor bijvoorbeeld het omgaan met emoties van ouders, het aannemen van een erkennende houding zonder meningsverschillen uit de weg te gaan of het voeren van een constructief gesprek, heeft een leraar andere competenties nodig dan die voor het overdragen van kennis.

Ouderbetrokkenheid thuis draagt sterk bij aan schoolsucces (Lusse, 2012; 2013). Het gaat hierbij dan vooral over het hebben van hoge verwachtingen, het maken van toekomstplannen en het praten over school. Op 16 jarige leeftijd is de invloed van ouderbetrokkenheid nog steeds significant, maar is de invloed van school groter. Toch blijft het effect ook op wat latere leeftijd de moeite waard. Het effect uit zich hier meer in het op niveau blijven van de leerling en in de ambitie van de adolescent. De perceptie die de leerling heeft van de verwachtingen en begeleiding van de ouders is van grote invloed op de mate waarin ze zichzelf als succesvolle leerling zien (en vervolgens ook meer succes zullen hebben). De mate waarin de ouders ervaren dat hun kind hun bemoeienis waardeert is van belang voor hun betrokkenheid thuis, zeker naarmate de leerling ouder wordt. Leerlingen zullen

hun ouders eerder toelaten als zij een positieve reactie verwachten. Oudere leerlingen willen geen uitzondering zijn en niet opvallen (Lusse, 2012).

Onderwijsjargon en lastige bereikbaarheid van leraren maakt dat ouders die in het basisonderwijs wel de drempel over durfden, in het voortgezet onderwijs weer afhaken. De drempel naar school is hoger voor ouders met een lagere opleiding en sociaaleconomische status (Desforges, 2003). Deze ouders uiten hun betrokkenheid vooral thuis, waar het effect van ouderbetrokkenheid het grootst is, maar waar zij minder zichtbaar zijn voor school. Scholen herkennen de betrokkenheid van ouders als zij ouders op school zien en denken nogal eens dat ouders die niet op school komen ook thuis niet betrokken zullen zijn (Lusse, 2013). Dit levert ouders de reputatie van onzichtbaar en afwezig op (Smit et al, 2007).

Ouders hebben bovendien meer behoefte aan individueel contact over hun eigen kind, terwijl scholen vaak meer gericht zijn op collectieve informatieoverdracht (Lusse, 2012). Leraren die actief contact zoeken met ouders, helpen de drempel voor ouders te verlagen. Zeker als er sprake is van verschillende waardeoriëntaties op school en thuis is het van belang dat de leerling centraal staat in het contact tussen ouders en school (Lusse, 2013). Door het verschil in waardeoriëntatie tussen thuis en school voelen ouders uit de lagere sociaaleconomische klassen zich minder op hun gemak op school en zijn minder behendig in het aangaan van het gesprek met school. Zo werken klassenverschillen in het nadeel van kinderen uit de lagere sociaaleconomische klassen (Lareau, 2003). Het is dan ook belangrijk dat de scholen het contact met ouders richten op het bereiken van de ouders van alle leerlingen en dit doelgericht vorm geven, gericht op schoolsucces en preventie schooluitval. In een vroegtijdig stadium contact met ouders hebben over (geoorloofd!) verzuim kan uitval voorkomen. Dit vereist een goede relatie met de ouders. Schoolloopbaankeuzes kunnen een belangrijke leidraad zijn van het individuele contact met ouders rond het eigen kind.

Een leven lang leren

Leren is een noodzakelijk gegeven: levenslang en -breed, en niet louter toegespitst op de beroepspraktijk, maar ook op zelfontplooiing en maatschappelijke participatie. Niet willen of kunnen leren (dat nodig is voor persoonlijke, sociale en loopbaanontwikkeling) kan sociale uitsluiting als gevolg hebben. Een laag opleidingsniveau maakt minder kansrijk, want het laaggeschoolde werk biedt minder mogelijkheden om competenties op te doen die nodig zijn voor het levenslang en -breed leren.

Daarom is het nodig om laagopgeleiden ondersteuning te bieden bij het wegnemen van leerweerstand. Het is op individueel niveau nodig om de persoonlijke kenmerken, de leefsituatie en de persoonlijke ervaring met leren te betrekken bij het inrichten van leersituaties (De Rick, et al., 2006; Van Oenen & Westering, 2010). Hierbij kan voortgebouwd worden op wat mensen al kennen en kunnen (bijvoorbeeld verworven door impliciet leren). Erkenning van verworven competentie en op basis daarvan op maat gemaakte leertrajecten kunnen jong volwassenen motiveren (en faciliteren) om alsnog een diploma (startkwalificatie) te halen.

Voorts is het van belang om het leren te laten gebeuren in sociale contexten. Leren is voor een groot deel individueel gedrag, maar het vindt plaats in interactie met een sociale context (Van Oenen & Westering, 2010). De sociale omgeving (gezin, vrienden, kennissen; werkomgeving; hulp- en dienstverlening en samenleving als geheel) kan een stimulerende factor zijn die bepaalt of iemand een intentie tot leren ontwikkelt.

Een aandachtspunt hierbij is dat in het reguliere mbo trajecten voor oudere leerlingen tot 23 en zeker tot 27 jaar eerder lastiger worden dan eenvoudiger. Deeltijd BOL wordt afgeschaft en bij

BBL wordt het hebben van een leerarbeidsovereenkomst als voorwaarde gesteld om de opleiding te volgen. Het verdient daarom aanbeveling om in het beleid voor jongeren zonder startkwalificatie nadrukkelijk een koppeling te maken tussen de domeinen arbeid en onderwijs.

Goede praktijkvoorbeelden

De meeste voorbeelden die we hieronder beschrijven lijken veelbelovend; maar er is nog te weinig onderzoek naar verricht om bewijs hiervan te leveren.

Aanval op de uitval

De gemeente Rotterdam en de Rotterdamse scholen werken op verschillende manieren aan het voorkomen van uitval. Het programma Aanval op Uitval (2010-2014) richtte zich op het voorkomen en bestrijden van voortijdig schoolverlaten. Ten eerste ging het erom leerlingen op school houden. Dat begint bij het maken van de juiste keuze voor een opleiding. Voor veel leerlingen is dit zoals gezegd niet eenvoudig. Een groot deel van de leerlingen valt voortijdig uit omdat ze niet de juiste opleiding hebben gekozen. Eén centraal Rotterdams loopbaan- en beroepsoriëntatieprogramma helpt leerlingen en ouders beter op weg bij het maken van de juiste loopbaan- en beroepskeuze. Daarnaast wordt de in- en doorstroom naar het mbo versterkt. Spijbelen is vaak een belangrijke voorspeller van schooluitval. De stevige verzuimaanpak wordt daarom voortgezet. Ten tweede werd er stevig aan gewerkt om leerlingen die uitvallen terug te leiden naar school. Bijvoorbeeld door jongeren en hun ouders aan te spreken op hun verantwoordelijkheid: je zit op school of bent aan het werk. Flexibele instroommomenten in het mbo voorkomen dat de schoolcarrière van jongeren onnodig vertraging oploopt.

Ook is herhaalde malen een zomeroffensief tegen voortijdig schoolverlaten gevoerd. Hierdoor probeert de gemeente jongeren die dreigen uit te vallen of zijn uitgevallen, weer in de schoolbanken terug te krijgen. Doel is om een flink aantal jongeren terug op een school te krijgen. Jongerenwerkers zoeken meerderjarigen op die dreigen uit te vallen om ze ertoe te bewegen zich voor een opleiding in te schrijven. Leerplichtambtenaren doen hetzelfde onder jongeren tussen de 16 en 18 jaar. Ze lopen honderden adressen af van notoire spijbelaars en andere dreigende schooluitvallers. Jongeren die een andere studie willen gaan doen, krijgen een herinnering zich in te schrijven. Het vorige college van B&W stelde zich bij aanvang van de coalitie in 2010 ten doel jaarlijks 10 procent minder schooluitvallers te hebben. De eerste 2 jaar lukte dat niet en bleef het resultaat achter op de doelstelling. Pas in 2012 daalde het aantal voortijdig schooluitvallers van 2672 naar 2330, mede door het offensief dat die zomer werd gehouden. Vanwege dat succes is de actie herhaald.

Mentortrajecten Rotterdam

Er zijn veel verschillende mentortrajecten in Rotterdam, inmiddels ook grootschalige trajecten zoals van De Verre Bergen (<http://www.deverrebergen.nl/plannen-voor-rotterdam/mentoren-op-zuid/>) en Hogeschool Rotterdam, of wat kleinschaliger door Stichting Ons. Er mag meer onderzoek verricht worden naar de effectiviteit van deze interventies. In de periode november 2010 tot juli 2011 heeft een groep Marokkaans Rotterdamse mbo leerlingen met een verhoogd risico op uitval intensieve stagebegeleiding van 10 weken gekregen. Ruim 90% van de leerlingen heeft de doelen van het begeleidingstraject behaald en de stage succesvol afgerond. Met de begeleiding is duurzaam gewerkt aan betere schoolprestaties en het oplossen van problemen in het systeem (gezin, vrienden en omgeving) waar de jongere deel van uitmaakt.

Rotterdam Vakmanstad: drietrapsraket onderwijs

Een interessant voorbeeld van aandacht voor brede, geïntegreerde talentontwikkeling in Rotterdam biedt Rotterdam Vakmanstad en het project Fysieke Integriteit dat sinds 2008 wordt uitgevoerd op de OBS Bloemhof in Rotterdam-Zuid (Oosterling, 2009). Er is vrij veel onderzoek naar verricht, maar ook hier is het bewijs van effectiviteit nog niet geleverd.

Bloemwijk is een sociaal-economisch zwakke wijk waar 90 procent van de kinderen een interculturele achtergrond heeft. Naast dat kinderen op deze school in huiswerktrajecten extra taal en rekenen krijgen, hebben ze nu vier jaar lang wekelijks zes uur extra les in judo, koken, tuinieren, natuur- en milieueducatie en filosofie. De inspirator van het project, de filosoof Henk Oosterling noemt dit een "interventie met eco-sociale inslag". Hij spreekt van ECO3 Doendenken: een drievoudige ecologie die zowel een milieutechnisch aspect, sociale netwerken en mentale structuren omvat. Uitgangspunt is dat iedereen talenten heeft, maar dat het er om gaat die via vaardigheidsontwikkeling (skills) aan te spreken en de ruimte te geven, zodat deze jongeren beter kunnen deelnemen aan de samenleving en aan het werk kunnen. Men ziet de skills als aangrijpingspunten voor verantwoordelijkheidsbesef, zelfrespect, trots en interesse. Belangrijk is mensen aan te spreken op hun potentie. In Oosterlings termen, jongeren 'ontwikkelen zich niet repressief of preventief', maar 'potentief': dus niet 'drillen' maar 'skillen'.

Een vergelijkbare aanpak wordt ondertussen niet alleen ontwikkeld met andere basisscholen (bijvoorbeeld in Feijenoord), maar is ook ontwikkeld voor het vmbo (het Vakhuis) en mbo (Vakwerf). Bij het vmbo gaat het om opschaling naar de wijk, gekoppeld aan de IMC weekend school. Werken met je handen in de techniek, gekoppeld aan cultuur en samen allerlei projecten ontwikkelen op creatief gebied, met gebruik van ict en media. Doel is versterken van positieve waarden: mee willen doen, met andere mensen werken, zelfrespect en trots ontwikkelen. Via het Vakhuis worden keuzes versterkt: geen preventie, maar uitgaan van kracht van kinderen. Leer kinderen ontdekken wat ze willen. Help ze een wil te vormen door te doen (skill en wil).

Bij de Vakwerf mbo gaat het om duurzaam vakmanschap. Verwerving van vakmanschap op mbo niveau kan op dezelfde drie dimensies ondersteund worden: fysieke duurzaamheid: milieu, lichaam; sociale duurzaamheid: met elkaar om leren gaan, zorg als belangrijk aspect in manier van werken; mentale duurzaamheid: leven lang leren. Vakmanschap wordt niet primair vanuit een loopbaanoriëntatie gezien, maar geïntegreerd met burgerschap en lifestyle als vak: inzien dat de mogelijke manier van leven te maken heeft met kunnen gaan werken.

Opvangvoorzieningen zoals Time Out

Time Out is een van de vijf onderwijsopvangvoorzieningen in Rotterdam. Onderwijsopvangvoorzieningen zijn bedoeld als aanvulling op de zorg die op scholen voor regulier voortgezet onderwijs geboden wordt. Hiermee wordt geprobeerd schooluitval te voorkomen. Door een leerling tijdelijk buiten school op te vangen ontstaat er zowel rust voor de school als voor de leerling. De leerling krijgt de gelegenheid om inzicht te krijgen in zijn gedrag en gedurende enkele maanden te werken aan een gedragsverbetering.

Binnen dergelijke voorzieningen wordt een geïntegreerd programma van onderwijs en hulpverlening aangeboden, waarbij de onderwijscomponent wordt uitgevoerd door docenten die gespecialiseerd zijn in de omgang met gedragsproblematieke leerlingen. De hulpverlening wordt uitgevoerd door medewerkers van Stek Jeugdhulp (www.stekjeugdhulp.nl). De hulpverlener voert de regie over de concrete uitvoering van het hulpverleningstraject in samenwerking met de mentor. Er

wordt hierbij nadrukkelijk samenwerking en afstemming gezocht met de plaatsende school en de ouders. Gedurende dit traject blijft de leerling ingeschreven op zijn huidige school. Vastgelopen leerlingen krijgen zo een vorm van onderwijs die bij hen past en zij krijgen extra onderwijs en zorg. Hiermee wordt het onderwijsperspectief van de leerlingen vergroot. Belangrijke uitgangspunten zijn:

- Een dialooggerichte aanpak.

Vanuit de hulpvraag worden met de leerling, ouders en school gezamenlijk doelen gesteld.

- Een systeemgerichte benadering.

Verandering van het kind kan alleen succes hebben als het gehele systeem waar het kind deel van uitmaakt bereid is mee te werken.

- Werken volgens het competentiemodel.

Een leerling krijgt de gelegenheid vaardigheden te leren en te oefenen zodat hij/zij beter opgewassen is voor de taken die de school hem stelt. Veel aandacht wordt besteed aan de gedragstrainingen via bijvoorbeeld Rots & Water en Equip voor het verbeteren van sociale vaardigheden.

Arbeid

Werk heeft veel functies. Werk geeft economische zelfstandigheid, status en stabiliteit. Werk biedt contacten en maakt dat mensen van betekenis zijn voor anderen en voor zichzelf. Als betaald werk (nog) niet haalbaar is, is het ook zinvol om te streven naar een vorm van dagbesteding. Het inzicht dat werk de gezondheid ondersteunt en bevordert en mensen zich prettiger voelen als ze van betekenis zijn voor anderen, wordt door onderzoeken ondersteund. Uit de dissertatie van Schuring (2010) blijkt dat het krijgen en hebben van werk positief bijdraagt aan de gezondheid en het algemeen welbevinden van mensen.

Sinds de economische crisis de arbeidsmarkt onder druk zette, heeft de overheid er in belangrijke mate voor gekozen om jongeren te stimuleren om door te leren. Daarnaast is er ingezet op de creatie van stageplekken en leerbanen in het bedrijfsleven, en zijn er regelingen bedacht om werkgevers te verleiden om jongeren aan te nemen, bijvoorbeeld via startersbeurzen en de invoering van premiekortingen. Hoewel onderzoek (Dekker, 2014) uitwijst dat veruit de meeste schoolverlaters werk vinden binnen het eigen vakgebied en het aandeel voortijdig schoolverlaters al jaren afneemt, neemt dit niet weg dat de gevolgde regelingen kunnen bijdragen aan een stijging van de participatiegraad van jongeren. Desondanks zijn dit tijdelijke oplossingen die zich in belangrijke mate richten op de aanbodzijde van de economie. Opmerkelijk is dat de beleidsrespons minder raakt aan de belangrijkste problemen die achter jeugdwerkloosheid schuilgaan: economische stagnatie en flexibilisering van de arbeidsmarkt. Bestrijding van deze oorzaken is complex. Eerder werden al stappen gezet in de richting van versoepeling van het ontslagrecht om de kloof tussen 'insiders' en 'outsiders' op de arbeidsmarkt tegen te gaan.

Aandacht schenken aan de vraagzijde van de economie draagt effectief bij aan het tegengaan van problemen op de arbeidsmarkt, maar dit schept nog niet direct banen voor de jeugd die nu aan de kant staat of spoedig baanloos dreigt te worden. Bijvoorbeeld via vrijwilligerswerk, door tijdelijk beneden je scholingsniveau te werken, of door in het geval van een onderscheidend idee een eigen onderneming te starten. De kans op het vinden van werk wordt blijkens onderzoek (Bakker et al, 2013) onder meer bepaald door het benutten van de juiste zoekkanalen of het hebben van een netwerk. Daarnaast is de wijze waarop werkzoekenden zich weten te presenteren van belang. Uiteraard doen punctualiteit of motivatie er ook toe. Werkzoekenden kunnen hierin

begeleid worden of zich — onder begeleiding — verder scholen in kwalificaties die kunnen bijdragen aan het vinden van een baan. In verschillende gemeenten krijgen jongeren begeleiding bij het vinden van (vrijwilligers)werk of een verdere opleiding. Vaak is de begeleiding evenwel onderdeel van een bredere aanpak, bijvoorbeeld gericht op kansarme jongeren of kwetsbare gezinnen. Of mensen aan het werk raken, heeft immers vaak te maken met de omstandigheden waarin zij verkeren.

Wanberg & Griffiths (1997) geven een uitgebreid overzicht van de psychologische gevolgen van werkloosheid. Bartley et al. (2004) concluderen op basis van onderzoek op Britse data dat het hebben van vast werk met goede werkomstandigheden substantieel bijdraagt aan het verlagen van het ziekterisico voor gezonde mensen. Vast werk draagt ook bij aan de kans op herstel. Dus niet alleen zorgt werkloosheid voor slechtere gezondheidsuitkomsten, de terugkeer naar werk draagt bij aan het herstel van gezondheid.

Goede praktijkvoorbeelden van arbeidstoeleiding

De meeste voorbeelden die we hieronder beschrijven lijken veelbelovend; maar er is te weinig onderzoek naar verricht om hard bewijs hiervan te leveren.

Aanpak Jeugdwerkloosheid

In de regio Rijnmond staan 9991 jongeren als niet-werkende werkzoekende geregistreerd. Rotterdam heeft in 2014 samen met twintig gemeenten in de regio Rijnmond jongeren naar werk, beroeps begeleidende leerweg (BBL) of school begeleid. Dit project legt verbindingen tussen jongeren, werkgevers, scholen en maatschappelijke organisaties. Daarnaast wordt extra mankracht ingezet om meer jongeren te begeleiden naar werk of een BBL plek. Deze extra inzet dient te leiden tot meer jongeren op een goede plek bij een bedrijf of op school. Hierbij ligt de focus op jongeren die extra hulp nodig hebben, bijvoorbeeld omdat ze geen startkwalificatie hebben. Voor creatieve of innovatieve projecten die jongeren een duwtje de arbeidsmarkt opgeven, is een subsidie beschikbaar. Succesvolle projecten worden vervolgens ook in andere gemeenten uitgerold dan de plaats waar het initiatief geboren is. De aanpak richt zich met name op werkloze, werkzoekende jongeren vanaf 18 tot 27 jaar met een ww- of een bijstandsuitkering. Doelen zijn om 750 jongeren uit een uitkering begeleiden naar een baan; 120 jongeren met een bijstandsuitkering te helpen aan een BBL-plek en innovatieve en creatieve projecten opstarten die de strijd aangaan met jeugdwerkloosheid. Het is nog niet bekend wat deze aanpak heeft opgeleverd.

Route 23

In 2004 is de gemeente Dordrecht gestart met een integrale aanpak van jongeren zonder startkwalificatie, baan of inkomen. In het project Route 23 werken de Sociale Dienst, Jeugdzorg, het ROC, Bureau Leerplicht, het UWV Werkbedrijf, Stichting MEE en het Werkgeversservicepunt Drechtsteden samen in het bestrijden van vroegtijdig schoolverlaten en jeugdwerkloosheid. Binnen het project is er een speciaal programma voor tienermoeders, 'Jonge moeders on the move' waarin de meiden geholpen worden met het afmaken van hun opleiding en plannen van hun toekomst. De meiden komen gedurende drie maanden in kleine groepen twaalf uur per week onder leiding van een docent bij elkaar. In die tijd krijgen ze diverse trainingen en worden ze ondersteund in het opbouwen van een zelfstandig bestaan. Het is nog niet bekend wat deze aanpak heeft opgeleverd.

Project op Jezelf

Met het Project op Jezelf wil de gemeente Nijmegen jongeren met complexe problematiek en een zwakke positie op de arbeidsmarkt begeleiden naar werk, scholing en zorg. Op Jezelf is gericht op

alle jongeren in vergelijkbare omstandigheden, maar wordt in de praktijk vooral ingezet voor Marokkaans-Nederlandse jongeren. Er wordt in het project in 3 fasen gewerkt: de eerste fase sluit af met een intake en een zorgplan, in de tweede fase worden jongeren geholpen in hun zoektocht naar werk of een opleiding. Het aanpakken van de meest urgente problemen, het afronden van een zorgplan voor de langere termijn en het daadwerkelijk hebben van een baan of opleiding, staan in de derde fase centraal. Het project kent korte lijnen tussen het jongerenwerk, re-integratie en de hulpverlening. Door deze korte lijnen kunnen jongeren niet alleen worden bereikt, maar ook worden vastgehouden totdat ze het traject succesvol hebben afgerond. Dit succes wordt toegeschreven aan zowel de integrale aanpak van de betrokken instanties als de aansluiting bij wat voor de jongeren belangrijk is. Het is nog niet bekend wat deze aanpak heeft opgeleverd.

Versterken aanpak arbeidstoeleiding bij multiproblematiek

Voor jongeren die te maken met meerdere problemen op verschillende leefgebieden, zoals problemen met opvoeding, werk, gezondheid, sociale contacten, schulden, huisvesting enzovoorts, zogenaamde 'multiproblematiek', is het verkrijgen en behouden van werk moeilijk. Bij de arbeidstoeleiding van mensen met meervoudige problemen is het belangrijk om aandacht te hebben voor al die problemen. Arbeidstoeleiding, sociale, maatschappelijke en psychische hulpverlening zijn echter nog te vaak gescheiden werelden. Zo is ook de hulpverlening aan deze mensen vaak nog te eenzijdig gericht op het bieden van zorg. Het verlenen van zorg staat voorop en participatie komt op de tweede plaats. In de ideale situatie is er sprake van werk of participatie voor of naast zorg. Het succes van arbeidstoeleiding van mensen met multiproblematiek is mede afhankelijk van het vinden van antwoorden op methodische hoe-vragen. In welke volgorde behandel je meerdere problemen die zich gelijktijdig aandienen? Moet zorg, leren of werk voorrang krijgen bij een aanpak? Hoe ga je van zorg naar participatie? Hoe bemiddel je naar werk? Wanneer en in welke vorm mag drang worden toegepast en welke keuzevrijheid heeft de klant?

In een handreiking van Astri en Radar advies uit 2012 over de aanpak van arbeidstoeleiding bij personen met meervoudige problemen, staat het volgende beschreven over methodieken en instrumenten gericht op multiproblematiek en arbeidstoeleiding:

"Er zijn weinig specifieke methodieken die ingezet worden voor multiproblematiek én arbeidstoeleiding. Soms wordt er wel door verschillende instanties gelijktijdig gewerkt aan problemen van klanten op verschillende leefgebieden, zoals huisvesting, verslaving en schulden. Arbeidstoeleiding staat dan echter vaak niet op de eerste plaats. En als er wel mogelijkheden worden gezien voor arbeidstoeleiding, dan worden de problemen op de overige leefgebieden vaak niet vanuit een integrale aanpak bekeken en aangepakt. Hierdoor ontstaat er vertraging, is er overlap of zitten er juist witte vlekken in de aanpak en is de kans op uitval groter."

Zorg en veiligheid

'Jeugdzorg is precies wat het woord zegt: zorg voor de jeugd' (www.nji.nl/Jeugdzorg-Praktijk). Het gaat er om ervoor te zorgen dat jongeren veilig en onbekommerd kunnen opgroeien, waarbij jongeren en hun ouders geholpen worden door Jeugdzorgorganisaties. Dat kan op verschillende manieren: thuis of in een instelling, kort of lang, individueel of als gezin. Jongeren krijgen de hulp soms vrijwillig en soms komt de kinderrechter er aan te pas. Het is natuurlijk nog beter om

problemen te voorkomen. Preventie is dan ook belangrijke in de Nederlandse jeugdzorg (www.nji.nl).

Op de website van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) worden de volgende zorgtypen in de jeugdzorg onderscheiden (www.nji.nl, geraadpleegd op 23 januari 2015):

- ambulante zorg;
- deeltijdzorg;
- pleegzorg;
- Residentiële of klinische zorg.

Hoe effectief is de aanpak in de meest intensieve vorm van jeugdhulp, de residentiële jeugdzorg?

Werkwijze binnen residentiële (gesloten) jeugdinstituten

Residentiële jeugdzorg biedt zowel opvoeding en verzorging (CARE) als behandeling (dat wil zeggen interventies die tot vermindering van problemen leiden; CURE) aan jeugdigen (Boendermaker et al., 2013). Vier kenmerkende elementen voor de residentiële jeugdzorg zijn:

- Het basisprogramma, namelijk dagelijkse activiteiten en routines in de leefgroep (door groepsofvoeders en mentoren);
- Specifieke behandeling gericht op speciale behoeften van elk individueel kind (aparte sessies door stafleden met speciale deskundigheid);
- De intensiteit van de zorg (hoeveelheid tijd die groepsofvoeders besteden aan de begeleiding van jeugdigen);
- Gezinsgerichtheid (door de mate waarin een residentieel programma gericht is op het betrekken van het gezin) (Harder, Knorth, & Boendermaker, 2011).

De afgelopen jaren zijn enkele reviews en meta-analyses uitgevoerd om beter zicht te krijgen op de uitkomsten van behandeling in residentiële (gesloten) jeugdinstituten. Er is een debat gaande over het effect van intensieve residentiële jeugdzorg. Sommige onderzoekers beweren dat intensieve residentiële jeugdzorg wel werkt terwijl anderen beweren dat 'niets werkt in de residentiële jeugdzorg' of dat niet-residentieel behandeling meer effect heeft.

Effectiviteit

In hun hoofdstuk over residentiële jeugdzorg schetsen Harder, Knorth & Boendermaker (2011) de uitkomsten van residentiële jeugdzorg. Op korte termijn blijken er relatief gunstige resultaten te bereiken met residentiële jeugdzorg. Ongeveer 40% van de jongeren vertrekt voortijdig uit residentiële jeugdzorg (weggelopen, weggestuurd). Deze jongeren bereiken minder gunstige resultaten dan jongeren die vertrekken volgens plan. Op de lange termijn lijken de resultaten van residentiële jeugdzorg minder gunstig te zijn dan de resultaten op korte termijn. Positieve resultaten zijn moeilijk te behalen door de ernst van de problematiek bij deze jongeren. De jongeren behoren vaak tot een groep die is blootgesteld aan verschillende risicofactoren (dat wil zeggen gebeurtenissen of omstandigheden die samenhangen met een verhoogde kans op (ernstig) probleemgedrag). Deze risicofactoren zijn vaak aanwezig in verschillende levensdomeinen, waaronder het domein van het individu (de jeugdige) en zijn of haar sociale context (waaronder het gezin en leeftijdgenoten). De leefsituatie blijkt instabiel, onzeker en problematisch op allerlei leefgebieden. Jongeren in de (gesloten) residentiële jeugdzorg laten ook dikwijls weinig

beschermende factoren zien die samenhangen met een verminderd risico op (ernstig) probleemgedrag. Onderzoek (e.g. Farrington, 1997; Van der Laan & Blom, 2006) heeft herhaaldelijk laten zien dat hoe groter het aantal risicofactoren is en hoe kleiner het aantal beschermende factoren, hoe groter de kans is dat jongeren gedragsproblemen (blijven) vertonen. Daarbij kunnen alleen de *dynamische of veranderbare* risico- en beschermende factoren worden beïnvloed door behandeling en als aanknopingspunten dienen voor de vermindering van gedragsproblemen. Binnen een jaar na vertrek uit een gesloten instelling laat 30 tot 64% van de jongeren in Nederland opnieuw delinquent gedrag zien (i.e., recidive) (Harder, 2011). Met andere woorden, de positieve resultaten die op korte termijn bereikt kunnen worden met residentiële zorg, lijken op de lange termijn moeilijk in stand te houden.

Knorth, Harder, Zandberg, & Kendrick (2008) hebben een meta-analyse uitgevoerd om te onderzoeken of residentieel verblijf negatieve gevolgen heeft voor jongeren. Hoeveel vooruitgang boeken jongeren in hun psychosociale functioneren en verminderen de problemen waar zij en hun verzorgers voor staan? In hun meta-analyse maken Knorth et al. gebruik van de uitkomsten van 27 studies (pre- en quasi experimenteel) die tussen 1990-2005 zijn gepubliceerd. De leeftijd van de jongeren in de steekproeven in de studies varieerde in bijna alle gevallen van 12-18 jaar. De problemen van de jongeren bestaan overwegend uit externaliserende en internaliserende (gedrags)problemen. Knorth et al. concluderen uit hun meta-analyse dat kinderen en jongeren na een periode van residentiële jeugdzorg – over het algemeen – verbetering laten zien in hun psychosociaal functioneren. Zij vonden geen steun voor de bewering dat deze vorm van zorg alleen maar negatieve gevolgen heeft voor individuele kinderen en de samenleving. Wel is het zo dat de gerapporteerde effecten vooral betrekking hebben op de korte termijn (3-4 maanden post-residentiële zorg) (cf. Harder, 2011). Verder blijkt residentiële zorg het beste effect te hebben bij sterke gedragsmatige oriëntatie. Effecten van interventies voor delinquent gedrag zijn niet beter in gesloten of gewone residentiële zorg. Het aanleren van specifieke vaardigheden (sociale, cognitieve, empathische, sociaal-cognitieve) lijkt een opvallend positief effect te hebben op de vermindering van (gedrags)problemen.

Souverein, Van der Helm en Stams (2013) zochten aan de hand van recente meta-analyses en reviews naar bewijs voor de effectiviteit van intensieve residentiële jeugdzorg. Om te beginnen keken zij naar negatieve gevolgen van opsluiting: dwang en repressie. Dwang kan ervoor zorgen dat antisociaal gedrag en recidive toenemen. Uit de meta-analyse blijkt dat de effectiviteit van interventies verslechtert als de hoeveelheid dwang wordt verhoogd. Interventies met straffen als de belangrijkste doelstelling hebben vaak een averechts effect. In een residentiële context kan dwang echter ook deel uitmaken van de structuur en controle die nodig zijn om grenzen te stellen. Dit om chaos te voorkomen. Dwang kan echter gemakkelijk leiden tot repressie. Repressie verwijst naar de extreem straffende macht van de groep werknemers. Dit kan leiden tot onveiligheid, weinig privacy, onrecht etc. Een open groepsklimaat faciliteert een van de meest belangrijke punten van de residentiële zorg, namelijk een succesvolle re-integratie in de samenleving. Een ander argument tegen residentieel jeugdzorg is deviantie training. Als je deviante jeugd bij elkaar zet kan dit hun agressieve en deviante gedrag doen vermeerderen. Er zijn hier echter verschillende resultaten over gevonden. Harder (2011) geeft een helder overzicht wat lijkt te werken, namelijk:

- behandeling gericht op meerdere gebieden van het functioneren (multimodaal);
- behandeling bestaande uit meerdere interventiebronnen (multimethode);
- behandeling die veel structuur biedt;
- goede kwaliteit van de relatie tussen cliënt en hulpverlener;

- gebruik van motiverende technieken door de hulpverlener.

Meer specifiek voor residentiële jeugdzorg geldt dat een gezinsgerichte aanpak (ouders worden betrokken in residentiële hulp), eenheid in hulpverlening (overeenstemming over de manier van werken bij de verschillende hulpverleners) en interventies die gericht zijn op individuele problematiek bij de jongeren belangrijk zijn (Harder, 2011).

Samengevat kunnen we stellen dat recente reviews en meta-analyses kleine maar positieve effecten aantonen van de residentiële behandeling. Er kan in ieder geval gesteld worden dat er wel 'iets werkt in de residentiële jeugdzorg'. Dit is een constructieve conclusie, want het 'niets werkt' principe kan nadelige gevolgen hebben op de motivatie van medewerkers die met deze jongeren werken. Het kan zelfs leiden tot selffulfilling prophecy. Ook voor de jongeren zelf kan dit negatieve gevolgen hebben. Bovendien blijken de resultaten nog positiever wanneer er cognitieve gedragstherapie wordt toegepast.

Tot slot staat op de website van het NJi in de [databank Effectieve Jeugdinterventies](#) weergegeven hoe effectief ondersteunings-, preventie-, behandel- en sanctieprogramma's in de zorg zijn. Dit geeft inzicht aan professionals, beleidsmakers en financiers die daarmee hun voordeel kunnen doen om het bestaande aanbod te verbeteren en uit te breiden. De databank bevat 219 programma's voor hulp bij problemen met opgroeien en opvoeden. De interventies zijn door een onafhankelijke erkenningscommissie beoordeeld en erkend als goed onderbouwd of effectief (www.nji.nl). Van Yperen en Veerman (2008) hebben een kader opgesteld waarin de effectiviteit van interventies is ingedeeld in een aantal niveaus. Zij stellen voor het begrip 'effectiviteit' en het effectonderzoek te koppelen aan het ontwikkelingsstadium waarin een interventie verkeert. Daarvoor hebben zij de zogenaamde 'effectladder' ontwikkeld:

- op niveau één zijn de voorbeeldinterventies goed beschreven;
- op niveau twee zijn deze theoretisch goed onderbouwd;
- op het derde niveau van is sprake van indicatieve bewijskracht en kunnen de interventies als doeltreffend gekwalificeerd worden;
- op het vierde niveau is van een werkzame interventie met een causale bewijskracht

De meeste interventies in de NJI databank zijn op niveau 1 of 2. De meeste analyses (in onderwijs/arbeid) in deze voorliggende studie ook.

6. Conclusies

In dit laatste hoofdstuk zetten we de belangrijkste inzichten uit de literatuurstudie risicojongeren binnen de domeinen arbeid, onderwijs, zorg en veiligheid aan.

De opdracht van de gemeente Rotterdam aan de KWP Rotterdam's Talent behelsde de volgende vragen:

- I. Hoe definieer je risicojongeren en hoe meet je de omvang van deze doelgroep?
- II. Welke risico's en beschermende factoren zijn relevant in de volgende vier domeinen?:
  - 1) arbeid
  - 2) onderwijs
  - 3) zorg
  - 4) veiligheid
- III. Welke risico- en beschermende factoren zijn te beïnvloeden via beleid en welke interventies zijn effectief?

I. Om tot een gezonde persoonlijke ontwikkeling en functioneren van kinderen en jongeren te komen, dient voldaan te zijn aan de psychologische basisbehoeften autonomie, goede relaties en competentie (Deci & Ryan, 2000). Een jongere wordt kwetsbaar naarmate zijn ontwikkeling niet goed loopt in één of meerdere van deze voorwaarden. Daarbij gaat het ook om de interacties en relaties die de jongere aangaat met zijn omgeving. Daarbij speelt ook de kwaliteit van de relaties tussen de omgevingen van de jongeren een belangrijke rol (het ecologisch model van Bronfenbrenner, 1979, 2006).

In onze studie is naar voren gekomen dat een risicojongere iemand is die zich in onvoldoende mate heeft kunnen ontwikkelen, zowel emotioneel-sociaal als cognitief. Daarbij verkeert hij in een situatie waar meerdere beperkende factoren aanwezig waardoor hij kwetsbaarder wordt. Het gaat dus om meerdere factoren in de jongere zelf én in zijn omgeving.

Een eensluidende definitie van risicojongeren is daarmee lastig te geven. Gaat het nu om jongeren die een risico *vormen* of jongeren die een risico *lopen*? Wij, als onderzoekers, spreken liever over de *kwetsbaarheid* van jongeren dan over het 'risico'.

Een precieze kwantificering van de aantallen risicojongeren blijkt lastig te zijn. Belangrijkste reden hiervoor is dat er geen eenduidig systeem van registraties bestaat dat de verschillende probleemvelden (arbeid, onderwijs, veiligheid, zorg en gezin) samen brengt. De schatting ligt op 29.000 jongeren tussen 12 en 27 jaar. Dit wordt als volgt verdeeld over de domeinen (met overlap):

<i>Domeinen</i>	<i>Aantallen (schatting)</i>
Onderwijs: pro, lwoo, vso	7.800
Onderwijs: mbo-1, mbo-2	6.500
Arbeid: uitkering	5.700
Zorg	10.000 – 13.000
Veiligheid	4.100
onbekend	9.000

II. De balans tussen beschermende en risicofactoren blijkt cruciaal bij het wel of niet problematisch verlopen van de ontwikkeling van jongeren. Problemen ontstaan wanneer er onvoldoende beschermende factoren zijn om de risicofactoren te compenseren (Van der Laan & Blom, 2006). Meij en Ince (2013) geven een overzicht van risicofactoren op individueel, gezins- en de ruimere omgevingsniveau van de jongere. Beschermende factoren bieden hier een tegenwicht aan en hebben betrekking op kindkenmerken, vaardigheden en goede relaties aangaan met de juiste professionals, vrienden en instituties.

In onze studie hebben wij de inzichten van Deci & Ryan, Bronfenbrenner en Meij & Ince geïntegreerd in een KWP Ontwikkelingsmodel.

Kijkend naar de vier domeinen, dan kunnen we het volgende concluderen:

Onderwijs

Onderwijs speelt een essentiële rol bij preventie en biedt perspectief aan de jongere op allerlei niveaus. De laatste jaren is een beleidsverschuiving waarneembaar waarin meer aandacht is voor talentontwikkeling van alle leerlingen in plaats van een focus op probleemgevallen.

Verlaten van school zonder sterkqualificatie vormt een belangrijk risico. Van jongeren wordt in de huidige samenleving veel verwacht qua zelfsturing en omgaan met flexibele netwerken en omstandigheden. Voor risicojongeren is dit een extra moeilijke opgave. Doordat de normen in het onderwijs en de samenleving geleidelijk omhoog gegaan zijn met als gevolg dat een groter aantal jongeren hier niet langer aan voldoet, zouden steeds meer jongeren gediagnosticeerd worden op allerlei leer- en gedragsstoornissen.

Arbeid

Gevolgen van langdurige jeugdwerkloosheid leidt voor jongeren tot steeds meer geïsoleerd raken van de samenleving met psychische gevolgen en problemen. Het vormt een voedingsbodem voor het ontwikkelen van crimineel gedrag en/of gebruiken van drugs. Daarbij komt dat risicojongeren met name door een lager opleidingsniveau, het ontbreken van een diploma, weinig cultureel en sociaal kapitaal moeilijker de arbeidsmarkt op komen.

Zorg en Veiligheid

Jongeren (en ouders) kunnen te maken krijgen met onze zorgvoorzieningen en /of het justitiële kader. Risico's voor jongeren zijn hierin onder andere: multi-problematiek binnen het gezin, te maken krijgen met huiselijk geweld, belanden in vormen van jeugdcriminaliteit, verstandelijke beperkingen of stoornissen, verslavingsproblematiek.

III. In ons hoofdstuk naar welke risico- en beschermende factoren te beïnvloeden zijn via beleid en welke interventies hierbij effectief zijn, viel op dat er voor vele beleidsmaatregelen en interventies weinig bewijs over de werking te vinden valt. Zo zijn de meeste beschreven interventies in de databank van het NJI niet zonder meer aan te duiden als 'bewezen effectief' (dat betekent overigens niet dat de kwaliteit van die interventies slecht is, alleen het bewijs voor de effectiviteit ontbreekt [nog]).

Wat wel te zeggen is, is dat geïntegreerde interventiestrategieën nodig zijn om meervoudige kwetsbaarheid van jongeren aan te grijpen.

Een effectieve benadering van risicojongeren staat of valt bij een goed integraal overzicht van individuele problematiek in relatie tot de gerelateerde maatschappelijke gezins-, school- en sociale problematiek (een slechte gezondheid, werkloosheid, armoede en dikwijls hieraan verbonden opvoedproblemen). Een veronderstelling hierbij is dat brede inzet op *preventie* en een *vroege probleemsignalering* door middel van een integrale gezins- en onderwijsgerichte aanpak vanaf de vroege jeugd van kinderen, en doorlopend tijdens hun jeugd, kan voorkomen dat er zich (later) problemen voor doen op diverse domeinen tegelijkertijd. Daarbij blijkt de *persoon van de begeleidende professional* van cruciaal belang.

Op basis van door ons gehouden interviews en de literatuurscan concluderen we hierbij als volgt:

- Preventie: Het gaat ten eerste om het hebben van een perspectiefgerichte kijk op de ontwikkeling van jongeren, het creëren van betekenisvolle relaties en het ontwikkelen van competenties (krachten en kansen) door het verbinden van (bemoeienis met) gezin, buurt/wijk/straat en school.
- Integraal/traject: Om te voorkomen dat jongeren blijven hangen in een probleemsituatie (draaideur) zijn effectieve interventies nodig die ingrijpen op meerdere terreinen en een uitweg bieden uit de draaideur problematiek, door een herintrede traject uit te stippelen met *individuele trajectbegeleiding*.

Discussie: hoe verder?

Deze studie is gebaseerd op interviews en recente inzichten uit de literatuur. Het levert kennis en inzicht op in de complexe materie van het fenomeen risicojongeren. Een pasklaar antwoord op hoe een Rotterdams programmalijn Risicojongeren eruit zou moeten zien, kan met een dergelijke studie niet geleverd worden. Daarvoor is een bespreking (rondetafelgesprek) van deze studie met professionals uit de praktijk, beleidsadviseurs en onderzoekers nodig om te komen tot:

- een aantal typering van Rotterdamse groepen, van lichte tot zwaardere problematiek.
- een typologie (profielen) van Rotterdamse risicojongeren naar een idee van de onderzoekers Tan en Spies, die een analyse gemaakt hebben van Rotterdamse jongeren op basis van 45 diepte interviews, observaties en focusgroepgesprekken (Tan & Spies, 2014);
- creëren van professionele leergemeenschappen waar plannen van aanpak uitgedacht kunnen worden.

Referenties

Bakker, I., M. Distelbrink, T. Pels en V. Los (2013). *Handleiding maatwerk voor risicjongeren*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.

Bartley, M., A. Sacker and P. Clarke (2004). *Employment status, employment conditions, and limiting illness: prospective evidence from the British household panel survey 1991 – 2001*. J. Epidemiol Community Health 58:501-506

Boom, J. de. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014, een monitor van de maatschappelijke positie van Rotterdamse risicogroepen*. Gemeente Rotterdam: OBI & Risbo.

Boendermaker, L., Van Rooijen, K., Berg, T., & Bartelink, C. (2013). *Residentiële jeugdzorg: wat werkt?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Berg, N. van den & E. de Bruijn (2009) *Het glas vult zich. Kennis over de vormgeving en effecten van competentiegericht beroepsonderwijs; verslag van een review*. Amsterdam/s-Hertogenbosch: Expertisecentrum beroepsonderwijs.

Brink, G. van den (2004) *Schets van een beschavingsoffensief, WRR Verkenningen 3*. Amsterdam: Amsterdam University Press,

Burik, A.E. & R.T. van Vianen (2006). *Multiprobleemgezinnen in agglomeratie Amsterdam*. Woerden: Adviesbureau Van Montfoort.

Brink, W. van den (2006). Verslaving: een chronisch recidiverende hersenziekte. *Justitiële verkenningen*, 32, 8, 59-75.

Crul, M.R.J. en A. Verlaan (2008). *Doorlopende of doodlopende leerwegen? Een advies over in- en doorstroom in het onderwijs*. Amsterdam: Institute for Migration & Ethnic Studies (IMES).

Daalen, R van (2010) *Het vmbo als stigma. Lessen, leerlingen en gestrande idealen*. Amsterdam: Augustus.

Desforges, C. & Abouchaar, A. (2003). *The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievements and adjustment: A literature review*. London: Department for Education and Skills.

Dekker, F. *Jeugdwerkloosheid*. In Sociale Vraagstukken 25 januari 2014.

Farrington, D.P. (1997). Early prediction of violent and nonviolent youthful offending. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 5, 51-66.

Ferwerda en Van Wijk (2014). *Focus op jeugdcriminaliteit*. Amsterdam: SWP

Ghesquière, P. (1993). *Multiproblem gezinnen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Hajer, 2007 Hajer, M. , Hanson, M., Hijlkema, B, en Riteco, A. (2007). *Open ogen in de kleurrijke klas. Perspectieven voor de onderwijspraktijk*. Bussum: Coutinho.

Harder, A.T. (2011). Hoofdstuk 1. Introduction. In: *The downside up. A study of factors associated with a successful course of treatment for adolescents in secure residential care* (p. 9-24). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Harder, A.T., Knorth, E.J., & Boendermaker, L. (2011). Residentiële jeugdzorg in beeld. In: *Orthopedagogische probleemvelden en voorzieningen in Nederland*. Eds: J.D. Van der Ploeg & E. M. Scholte. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.

Hermanns, J. Risk accumulation in child rearing and the concept of family support. Youth at risk: what makes the approaches succesful. Conference Reader 1 Family related problems, p. 1 - 27, 1996.

Hermanns, J. (2009). *Het opvoeden verleerd*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder hoogleraar op de Kohnstammleerstoel aan de Universiteit van Amsterdam. Zie: <http://dare.uva.nl/document/166032>.

Hoorik, I. van (2011). *(Hoe) werkt talentontwikkeling bij risicojongeren*? *Bouwstenen voor nader onderzoek* . Utrecht: NJI.

Klatte, E. (2015). *Professionele identiteit in perspectief. Intensieve relaties voor ijzersterk beroepsonderwijs*. Hogeschool Rotterdam: Rotterdam.

Kuipers, H.J. & T. Notten (2012). 'Risico's en beschermende factoren voor de opgroeiende generatie'. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Kraijer, D.W. (2007). *Handboek autismespectrumstoornissen en verstandelijke beperking*. Amsterdam: Harcourt.

Korf, D.J. (2012). 'Jongeren, alcohol en drugs'. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Knorth, E. J., Harder, A. T., Zandberg, T., & Kendrick, A. J. (2008). Under one roof: A review and selective meta-analysis on the outcomes of residential child and youth care. *Children and Youth Services Review*, 30, 123-140.

Kok, J.F.W. (1999). *Specifiek opvoeden*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.

- Kuijpers, M., Meijers, F., & Bakker, J. (2006). *Krachtige loopbaangerichte leeromgevingen in het (v)mbo: hoe werkt het?* Driebergen: HPBO.
- Kuijpers, M. & F. Meijers (red.) (2008) *Loopbaanleren; onderzoek en praktijk in het onderwijs*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant
- Laan, A.M. van der & Blom, M. (2006). *Jeugddelinquentie: risico's en bescherming. Bevindingen uit de WODC Monitor Zelfgerapporteerde Jeugdcriminaliteit 2005*. Den Haag: WODC
- Laan, A.M. van der & Blom, M. (2011). *Jeugdcriminaliteit in de periode 1996-2010 : ontwikkelingen in zelfgerapporteerde daders, door de politie aangehouden verdachten en strafrechtelijke daders op basis van de Monitor Jeugdcriminaliteit 2010*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC).
- Lareau, A. (2003). *Unequal childhoods: class, race, and family life*, Berkeley: University of California Press.
- Loeffen, M. (2007). *Residentiële jeugdzorg in beeld. Een onderzoek naar de intersectorale stand van zaken in Nederland*. Utrecht: Collegio.
- Lusse, M. (m.m.v. G. Walraven & S. de la Rie) (2012). *Literatuurverkenning Children's zone. Thema ouderbetrokkenheid*. Rotterdam: KWP Rotterdam's Talent.
- Lusse, M. (2013) *Een kwestie van vertrouwen. Een ontwerpgericht onderzoek naar het verbeteren van het contact met ouders in het grootstedelijk vmbo als bijdrage aan de preventie van schooluitval*. Proefschrift. Rotterdam: Rotterdam University Press.
- Lünnemann, K. (2012). 'Partnergeweld en kinderen'. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Mascherini, M., L.Salvatore, A.Meierkord,J.M. Jungblut (2012). *NEETs, young people not in employment, education or training: characteristics, costs and policy responses*. Ireland: Eurofound
- Meij, H & D. Ince (2013). *De ontwikkeling van kinderen*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut
- Moonen, X & M.de Wit (2012). 'Jeugdzorg in beeld: kinderen en jongeren met een licht verstandelijke beperking'. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Meijers, F. & M. Kuijpers (2008). Kiezen of gekozen worden? In: R. Klarus & A. Dieleman (red.) *Wat is goed onderwijs? Bijdragen uit de onderwijssociologie*. Den Haag: Lemma, pp. 43-60.
- Meijers, F., & Kuijpers, M. (red.) (2010). *Uit de schijnwerpers, in het daglicht. Van Monoloog naar dialoog*. Den Haag: Haagse Hogeschool, lectoraat pedagogiek van beroepsontwikkeling.

- Meijers, F., Kuijpers, M. & Winters, A. (2010). *Leren kiezen/ kiezen leren. Een literatuurstudie.* 's-Hertogenbosch/ Utrecht: ECBO.
- Oenen, S. van & Westering, Y. van (2010) *Notitie Positief Jeugdbeleid.* Utrecht: NJI
- Onderwijsraad (2008). *Een rijk programma voor ieder kind.* Advies. Den Haag: Onderwijsraad
- Onderwijsraad (2010). *De school en leerlingen met gedragsproblemen.* Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2011). *Maatschappelijke achterstanden van de toekomst.* Verkenning. Den Haag: onderwijsraad.
- Onstenk, J. (2011). *Pedagogiek in de onderwijspraktijk: een geïntegreerde benadering.* Bussum: Coutinho
- Oosterling, H. (2009). *Woorden als daden. De samenvatting.* Rotterdam Vakmanstad/Skillcity. Rotterdam: Programmabureau Pact op Zuid.
- Pameijer, N., Beukering, T. van & Lange, S. de (2009). *Handelingsgericht werken: een handreiking voor het schoolteam. Samen met collega's, leerlingen en ouders aan de slag.* Leuven: Acco
- Ploeg, J.D. van der (2009). *Agressie. Ontstaan, ontwikkelingen en oplossingen.* Rotterdam: Lemniscaat.
- Rick, K. de, Vanhoren, I., Kamp, H. op den & Nicaise, I. (2006). *Het lerend individu in de kennismaatschappij.* 's-Hertogenbosch: CINOP.
- Ryan, R.M & Deci, E.L. (2000) Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. In: *Contemporary Educational Psychology* 25, 54–67 (2000)
- Ryckaert, L. (2005). *Omgaan met ouders, een praktische handleiding in gespreks- en communicatietechnieken voor leerkrachten.* Leuven: LannooCampus
- Sanden, J.M.M. van der (2004). *Ergens goed in worden. Naar leerzame loopbanen in het beroepsonderwijs.* Eindhoven: Fontys Hogeschool.
- Schnabel, P. (1999). Een sociale en culturele verkenning voor de langere termijn. In: SCP/CPB (1999). *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn.* Den Haag: CPB/SCP
- Schoonhoven, R. van, & Studulski, F. (Red.) (2009). *VMBO in perspectief. Een overzicht na tien jaar vmbo.* Amsterdam: SWP.
- Schuring, M. (2010). *The role of health and health promotion in labour force participation,* Erasmus Universiteit.

- Severiens, S. (2014). *Professionele capaciteit in de superdiverse school*. Oratie. Amsterdam: Vossiuspers UvA
- Sieber, H. (2008). *Speciaal onderwijs – Groei speciaal onderwijs verklaard en genuanceerd*. <http://www.avs.nl>
- Smit, F., Driessen, G., Sluiter, R. & Brus, M. (2007). *Ouders, scholen en diversiteit. Ouderbetrokkenheid en -participatie op scholen met veel en weinig achterstandsleerlingen*. Nijmegen: ITS
- Souverein, F.A., Van der Helm, G.H.P. and Stams, G.J.J.M., (2013). 'Nothing works' in secure residential youth care? *Children and Youth Services Review*, 35, 1941-1945.
- Schalock, R.L. et al. (2010). *Intellectual Disability*. Washington D.C.: AAIDD.
- Steketee, M. (2012). 'Multiprobleemgezinnen: wie zijn ze en wat kunnen we ze bieden. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Stevens, L. (2002). *Zin in leren*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant
- Tan & Spies (2014). *Combating Inequalities through Innovative Social Practices of and for Young People in Cities across Europe. City: Rotterdam*. Citispyce WP 4 Report.
- Valcke, M. (2010). *Onderwijskunde als ontwerpwetenschap*. Gent: Academia Press.
- Visser, M., Bijstra, J., & Kunnen, S. (2005). *De effecten van het agressieregulerende programma TRAffic*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (intern rapport).
- Voorberg, W. (2012). Het Nederlandse jeugdzorgstelsel. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Wanberg, C. and Griffiths, R. (1997), "Time structure and unemployment: a longitudinal investigation", in: *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, Vol. 70, pp. 75-95.
- Weijers, I & C. Eliaerts (2008). *Jeugdcriminologie. Achtergronden van jeugdcriminaliteit*. Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij
- Wilde, E.J. de (1992). *Specific Characteristics of Adolescent Suicide Attempters*. Amsterdam: Thesis.
- Wilde E.J. de (2005). *Case NL: een onderzoek naar zelfbeschadigend gedrag bij jongeren*. Rotterdam: GGD Rotterdam e.o.

De Wilde, E, F. Spierings & S. Nijon (2012). 'Opzettelijke zelfbeschadiging'. In: Notten, T. en Spierings, F. (red). *Zorgen om de jeugd. Tussen paniek en passende voorzieningen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Winter, M. de (2005). *Democratieopvoeding versus de code van de straat* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht.

Winter, M. de (2007). Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang; de Noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief. In: P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij en J.C.I. de Pree (red.), *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Wolf, K. van der & Beukering, T. van (2009) *Gedragsproblemen in scholen: het denken en handelen van leraren. Intuïtie, theorie en reflectie*. Leuven: Acco.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid. *Naar een lerende economie Investeren in het verdienvermogen van Nederland*. Den Haag: WRR

Yperen, T. van & Veerman, J. (red). (2008). *Zicht op effectiviteit. Handboek voor praktijkgericht effectonderzoek in de jeugdzorg*. Delft: Eburon.

www.nji.nl (15 december 2014 en 23 januari 2015)

Bijlage 1

De geïnterviewde experts:

Experts	Discipline	Interviewers (onder voorbehoud)
Henk Oosterling	filosofie	Jeroen Onstenk (Inholland)
Ton Notten	agogiek	Frans Spierings (HR)
Hein Raat	gezondheid	Frans Spierings (HR)
Frida van Doorn	Ontwikkelingspsychologie	Marieke Meeuwisse (EUR)
Miranda Sentse	Pedagogie	Marieke Meeuwisse (EUR)